

Леонардо ШАША

ПОВІСТЬ

З італійської переклав Анатоль ПЕРЕПАДЯ

БУДЬ-ЯКИМ

СПОСОБОМ

Будь-яким способом, будь-яким способом, будь-яким способом... шукати і знаходити Божу волю...

Ігнатій Лойола

Воістину блага причина всіх речей так само невимовна і в багатьох словах, і в небагатьох, як невимовна вона й поза словами, бо ні сказати про неї, ні спізнати її не можна. Оскільки все вивищується до понадсутнісного і являє себе без покривів і воістину тим, хто проминає речі нечисті, так само як і чисті, і зійде вище від найсвятіших верховин, так само як і чисті, і зійде вище від найсвятіших верховин, і покине божисте світло й небесні звуки та слова, але порине в піт му, де воістину перебуває той, хто над усіма речами, як рече Святе письмо... Скажемо, що ця причина не є ні душа, ні розум і не має ні уявлення, ні думки, ні тьми, ні мислі, і сама не є ні тьма, ні мисль. Вона незреченна і немислима; вона не є ні число, ні лад, ні величина, ні малість, ні рівність, ні нерівність, ні подібність, ні неподібність. Вона ні нерухома, ні рухається, ні перебуває в стані спокою; не має сили і сама не є ні силою, ні світлом. Не має життя і сама не є життям. Вона також не є ні сутністю, ні вічністю, ні часом. Тому її годі досягти думкою. Вона ні знання, ні істина, ні царство, ні мудрість; ні єдине, ні єдність, ні божественність, ні благість, ні дух у тому значенні, як ми його знаємо, ні синівство, ні батьківство і взагалі ніщо з того, що нам чи всякій іншій істоті відомо. Вона не належить до не-сущого, а також і до сущого, і ніщо з сущого не може спізнати, яка вона є, так само як сама вона не може спізнати речі, які вони є. Для неї нема тьми, імені, пізнання; вона не морок і не світло, не омана й не істина.

Діонісій Ареопазіт. Таємне богословство.

Він одкинув останні покрови сорому, процитувавши святого Клементя Александрійського.

Казанова. Історія мого життя

Leonardo Sciascia. Todo modo. — Einaudi, Torino, 1974.

«Якщо Кантів усесвіт, за славетною дефініцією, це ланцюг причинових залежностей, що сягає єдиного акту вільної волі, — мовить найбільший сучасний критик італійський, — то піранделлівський всесвіт можна коротко схарактеризувати як довге невільництво в світі, позбавленому музики, але зрештою залежному від її безмежних можливостей — первісної і самодостатньої музики самотньої людини».

Нині мені здавалося, що я, самотня людина, пройшов навпаки весь ланцюг причинових залежностей і знов досягнув безмежної можливості музики, властивої лише деяким хвилинам дитинства чи хлоп'яцтва: коли влітку в селі я цурався всіх, уявляючи свій закуток далеким і неприступним, зарослим деревами й омитим водами, все моє життя, моє коротке минуле і безконечне майбутнє зливалося в безугавному музичному звучанні, яким і була моя вольниця. І з багатьох причин, з яких не остання полягала в тому, що я народився і цілі роки провів у піранделлівських місцях, серед піранделлівських героїв, з їхньою суто піранделлівською щербинкою і що ні в пам'яті моїй, ні в почуттях не залишилося найменшого шва між прочитаним у нього і тим життям, яким я жив майже до зрілого віку; словом, з багатьох причин я весь час подумки повторював оті слова критика, повторював усе точніше (аж оце зараз я записав їх не перевіряючи), — як музичну фразу або тему, як доказ безмежної можливості музики в мені. Принаймні я тішив себе думкою, що ця можливість у мені є.

Коротше, тепер я не мав обов'язків, які накладали на мене робота або почуття, мав якісь гроші, великі чи не надто (я гадав — не надто), що давали мені змогу задовольнити будь-яку потребу чи примху; я не ставив собі ніяких програм, ніякої мети (хіба що вряди-годи намічав години обіду чи сну) і був сам-один. Ні турботи, ні тривоги — окрім тієї невиразної і нездоланної, яку відчував завжди, просто тому, що живу і повинен жити далі, і до того ж учинити одного разу певний акт вільної волі. А втім, викликана останніми обставинами тривога була легка й швидко влягалася: все здавалося, ніби я в дзеркальному лабіринті, що не дратує, ніби наслання, в спокійному лабіринті, залитому світлом, як ця днина й ці місця, через які я проїздив, у лабіринті, де дзеркала ладні не раз повторити мій акт вільної волі, якщо для нього раптом настане час, — якщо я захочу, щоб для мене раптом настав час.

Я їхав машиною. Не можу її терпіти і звичайно користуюся нею рідко, але зараз вона мовби стала запорукою моєї вольниці — відтоді, як я поклав собі стати вільним. Я їхав не швидко, спокійно, отожд, хоча увага часто розпорозувалася, це нічим мені не загрожувало. Саме завдяки такій швидкості я міг дозволити собі втіху роззиратися навсєбіч, тому встиг помітити на повороті дороговказ із написом чорним по жовтому: «Зафірова Пустинь — 3». І одразу мій неспокій, моя тривога клюнули на цю принаду. Я зупинив машину і повільно здав назад, поки чорний по жовтому напис опинився в мене перед очима. «Зафірова Пустинь — 3». Слово «п'утинь», наймення «Зафір, цифра 3 — і те, і друге, і третє багато промовляло, хоча й по-різному; та особливо значуща для мене була троїстість: три слова, знак трійки, та обставина, що минуло саме три дні моїх вільних блукань (признаюся, я опанований несильним, але стійким і закоренілим неврозом троїстості, який невідомо звідки виник). Пустинь — це відлюдне місце, але не пустеля, вже сама по собі сховище серед природи, пустеля, відлюдність якої краще відчуваєш і більше цінуєш у чиємусь товаристві; не те, що називають гарним відлюдним куточком, а таке місце, відлюдність якого — то лише відбиток чиєїсь самотності, що ввібрала в себе чиєсь почуття, споглядання, можливо, безумство. Далі — Зафір: це християнський святий чи мусульманський ходжа? За три кілометри, всього лише за три, рівно і точно за три. Я круто завернув, щоб уїхати на вузьку асфальтівку (асфальт мав би мене насторожити), й подався схилом угору. Коркові дуби й каштани утворили тут правдивий тунель, у повітрі пахло пізнім дроком. І раптом — широчезний заасфальтований майданчик, одгороджений з одного боку величезною бетоною коробкою з потворно прорізнаними вузькими високими вікнами. Я зупинився, розчарований і злий: далі дороги не було, отже, ця страшелезна споруда і є пустинь. А найпевніше — готель. Якийсь час я вагався: повернути назад, не вилізаючи з машини, чи вилізти, роззирнутися й дізнатись, хто

й навіть звів цю коробку. Переважлива цікавість та жага поквитатися за розчарування, висловивши комусь — адже хтось має бути в домі, хоч дім і видається безлюдним і німим,— який я обурений, виявивши замість пустині готель. Я вийшов з машини, замкнув дверцята, бо тиша довкола була таємнича й трохи моторозна. Великі скляні двері виявились незамкнені. Я ввійшов і, звичайно ж, опинився в холі готелю. За стойкою порт'є, під поділеною на гніздинки скринєю для ключів, сидів священник. Молодий, чорночубий, патлатий. Сидів і читав «Лінус». Ледь він побачив, як я ввійшов, очі його потьмарилися з нудьги. На моє вітання він відповів нечутно, самими губами.

— Даруйте, тут у вас пустинь чи готель? — запитав я зумисне різко.

— І пустинь, і готель!

— Зафірова Пустинь?

— Авжеж, Зафірова Пустинь.

— А готель?

— Що — «готель»? — відгукнувся священник уже з досадою.

— Готель як називається?

— За йменням Зафіра. — І він вимовив по складах, щоб кожне слово врізалось мені в пам'ять: — За-фі-рів готель.

— Зафірова Пустинь, Зафірів готель, дуже добре. А хто був той ваш Зафір?

— Пустельник, звісно, якщо тут була пустинь.

— Була? — наголосив я.

— І є.

— Ви самі сказали: була. Він мусульманин, той пустельник?

— З якої речі! Невже, по-вашому, ми б стали поклонятися мусульманинові?

— А що ж тут такого? Екуменізм...

— Екуменізм тут ні до чого. Він був мусульманин, потім повернувся в істинну віру.

— «Істинна віра» — адже це суто мусульманський вислів. — Мені кортіло й далі дпрочити його.

— Можливо, — сказав священник, знову втупившись у сторінку свого «Лінуса» і тим даючи мені зрозуміти, що я йому докучаю.

— Якщо я вам не набрид, — сказав я з притиском, аби він збагнув, що я докучаю йому навмисне, — я хотів би щось почути про того Зафіра, про пустинь... і про готель.

— Ви журналіст?

— Ні. А що?

— Коли журналіст, то не гайте марно часу. Скандал уже був.

— Який скандал?

— Через готель: що такого не можна будувати, надто потворний... Три роки тому.

— Я не журналіст, але мені дуже хотілося б почути докладніш про той скандал.

— Навіщо?

— Просто знічев'я. Вам же теж нічого робити.

Він знову глянув на свій «Лінус», тепер уже без усякої надії, і сказав:

— У мене діло знайшлося б.

— Яке? — спитав я визивно.

— О!.. — вигукнув він і так повів рукою, ніби говорив про страшні клопоти, що його чекали, про нескінченну втомливу суєту, в яку мусить поринути, хай-но лиш трохи відпочине, погортавши «Лінус».

Усе це я йому висловив. Він образився, але став поступливішим.

— Що мені вам сказати? Про сам скандал я мало знаю — ну, про те, що писали газети й що говорили деякі політики... Справи давно минулі. Тут була пустинь: розвалений будинок, занедбана церква... І ось три роки тому дон Гаetano вибудував готель. Атож, я знаю, природа — під охороною держави, але ж держава — під охороною дон Гаetano, і тому... Словом, звичайна історія. — Священник гірко посміхнувся, але було незрозуміло, на кого він ремствує: на дон Гаetano чи на державу.

— А хто такий дон Гаetano?

— Ви не знаєте дона Гаetano?— напівздивовано, напівнедовіжливо скинувся священник.

— Не знаю. А це слід знати?

— Гадаю — слід.— Наша бесіда почала його розважати.

— А чому?

— Аби знати, що він зробив і робить...

— Він спорудив оцей готель, та й годі?

— Цей готель він збудував, так би мовити, лівою рукою.

— А правою?

— Будує школи: десятки, може, сотні. Скрізь. Усіх ступенів. Навіть університет збудував.

— Сотні шкіл і один готель.

— Три готелі.

— Три готелі. І для цього він щоразу зносив якусь пустинь?

— Він не зносить пустиней, а включає їх у нову будову. Тут Зафірова пустинь також ціла, тільки перетворена в крипту.

— І її можна оглянути?

— Авжеж, можна.— Священник стомлено зітхнув, чекаючи, що я попрошу його повести мене туди.

Але я не став просити.

— А як з доном Гаetano?

— Що з доном Гаetano?

— Дона Гаetano також можна побачити?

— Атож, він тут. Проводить тут ціле літо. З усіх своїх готелів найбільше полюбляє цей.

— Чому?

— Не знаю. Можливо, його прив'язують до цього місця спогади дитинства. А може, тому, що через цей готель він витримав таку довгу війну... І виграв її.

— Очевидно, він не міг її не виграти.

— Авжеж, не міг не виграти, — погодився священник. У тоні його чулася гордість, притлумлена сором'язливість.

Я роззирнувся довкола.

— Тут, звичайно, спокійно. А ось чи зручно?

— У готелі? Щонайзручніше.

— Отже, я зупинюся тут на кілька днів.

— Це неможливо.

— Невже всі номери зайняті?— Я прискалив око: готель здавався безлюдним — і не тільки здавався.

— Зараз нас тут разом з обслугою двадцять один чоловік. Але позавтра наїде повно.

— Ваші постояльці прибувають усі зразу?

— Це постояльці особливі,— сказав священник, а по паузі додав, ніби довіряючи мені справжню таємницю:— Духовні вправи...

— О, духовні вправи!— Я розіграв подив, гідний його відвертості. Хоча, правду сказати, був-таки трохи спантеличений. Давненько вже не чув, щоб говорили про духовні вправи, думав, ними більше ніхто не займається. Про них чимало балакали в роки мого дитинства, коли в наших краях мандрували проповідники-паулінці; в круговерті року ця подія була не менш важлива, ніж приїзд опереткової трупи Д'Орілья-Пальмі, і не менш регулярна. Паулінці проповідували для всіх, а для деякого влаштовували духовні вправи. Наприкінці вони зводили десь на околиці залізний хрест — у пам'ять про свою місію — і від'їжджали. Востаннє я чув про духовні вправи по війні: наближалися перші загальні вибори, і мандрівний чернець-домініканець зумів так запалити багатьох і багатьох учителів та службовців, що ті на цілий тиждень замкнулися з ним у віллі одного побожного товстосума. І що найцікавіше, там були навіть масони, які після цього так удосконалилися духом і тілом, що перестали відрізнятись од тих, хто не належав до їхньої ложі.

— Духовні вправи,— потвердив священник.— Щороку, регулярно, починаючи з останньої неділі липня і далі — зміна по зміні.

— І скільки триває зміна?

— Тиждень.

— А змін скільки?

— Три або чотири. Досі було три, а цього року — чотири.

— Кількість вірних зростає.

— Безперечно,— погодився священник, але тільки для годиться, ніби не був у цьому впевнений. Потім знову перейшов на довірчий тон:— Але найважливіша — перша зміна.

— Чому?

— Через учасників.— Він знову стихив голос, щоб надати словам ще більшої довіри.— Міністри, депутати, президенти і управителі банків, промисловці... А ще — головні редактори трьох газет.

— Воістину великі цабе! Мені, далєбі, дуже хотілося б побачити, як вони віддаються духовним вправам.

— Це неможливо.

— Ну гаразд... Але сьогодні і завтра, поки вони ще не з'їхалися, можна пожити?

— Теоретично...

— А практично?

— Практично, якщо дон Гаetano дасть дозвіл, вам доведеться багато до чого пристосуватися, багато з чим змиритись... Обслуговування ще не налагоджено, а кухня...

— Я буду єдиним, ну, так би мовити, платним постояльцем?

— Не єдиним, є ще п'ятеро...— сказав священник і таємниче докинув:—

Це все — жінки.

— Баби чужоземки, — здогадався я.

— Ні, вони не старі й не чужоземки.

— І вони тут самі?

У погляді священника майнуло лукавство, і він сказав, ніби умиваючи руки:

— Прибули вони сюди самі.

— Але ви не дуже певні, що це так.

— Анітрохи, анітрохи...— без особливої наполегливості сказав священник, аби лише вточнити.— Я хотів сказати: вони прибули поодиноці, але тепер тримаються вкупі.

— Отже, я буду шостим.

— Побачимо, що скаже дон Гаetano.

— Побачимо.

— Не зараз. Згодом, під час трапези. Коли він поринає в себе, його не можна турбувати. Дон Гаetano в капличці під нами.— Священник показав пальцем у підлогу.

— В Зафіровій Пустині...

— От-от. А поки ви вільні гуляти де вам заманеться — в готелі чи на свіжому повітрі.— Крапку на розмові було поставлено остаточно й безповоротно, і очі священника жадібно вп'ялись у сторінки «Лінуса».

Я вийшов з готелю й подався через асфальтовий майданчик до лісу. Що далі відходив, то густіші ставали дерева, то дужчав аромат живиці в прохолодному повітрі. Самоту мою ніхто не порушував. Я міркував про себе, про ту вольницю, якою оце тішуся, коли поміж стовбурів показалося ніби озеро сонячного світла з барвистими плямами, що плавали в ньому. Я обережно підійшов ближче й на заллятій сонцем галявині побачив жінок у бікіні. Безперечно, тих самих, про яких згадував молодий священник. П'ятеро жінок. Я тихенько підступив ще ближче. Чотири жінки лежали на яскравих махрових рушниках, п'ята сиділа, поринувши в книжку. Ніби видиво, якийсь міф, магія! Досить було уявити їх геть оголеними (а це здавалося так легко!) в сонячній плямі серед похмурого лісового затінку, де ховався я, в зосередженій нерухомості на тлі чистих кольорів,— і вийшла б картина Дельво (Дельво, але не моя: я зроду не вмів бачити жінку як міф, як магію — задуманою чи мрійливою). Композиція, ракурс, у якому вони являлись моєму зорові,— все було як у Дельво, навіть те, чого я не бачив, але знав: що вони зараз живуть одні в глухій коробці, яку утримують попи. Деякий час я підглядавав за ними: збудовані вони були добре. Чотири білявки, одна брюнетка, але великі темні

окуляри заважали роздивитися їхні обличчя; та й дивився я з надто великої відстані, незважаючи на добрий зір.

Повинен визнати — я вже став мріяти про шури-мури з котроюсь із них і, уявляючи себе в їхньому колі, почувався не менш, а можливо, й більш щасливим, ніж допіру, коли думав, ніби я тут у цілковитій самотині. І все ж я не підійшов до них, а повернувся до готелю.

Дона Гаetano (це міг бути лише він) я застав у холі: він стояв, спершись на стойку священика-портє, який тепер замість «Лінуса» читав книжку в чорній оправі. Висока постать у довгих чорних шатах; погляд відсутній, зосереджено спрямований у нікуди; на лівому зап'ястку — чотки з великих чорних намистин. Здавалося, дон Гаetano мене не бачив, але рушив назустріч. Це викликало в мене химерне відчуття, майже галюцинацію, ніби ця людина зримо, відчутно двоїться, — одна, з лицем нерухожим, холодним, очужілим, виштовхує мене за межі свого поля зору, а друга, сповнена батьківської прихильності, гостинної запопадливості, вітає. Дон Гаetano сказав:

— Ласкаво просимо до Зафірової Пустині!

Він додав, що тут не лише пустинь, а й готель, вельми потворний, це правда, але що вдієш із нинішніми архітекторами... Такі напористі, самовпевнені й незгідливі... Інша річ старосвітські артільні десятники... Коротше, неоковирність готелю — не його гріх, зате зручності — це почасти його заслуга... Архітектори! Найбільша новочасна облуда — архітектура. Ага, ще й соціологія. Він ладен присобачити сюди й медицину — вона тепер на рівні найплюгавішого знахарства... І раптом, ніби стривожившись, дон Гаetano запитав:

— Сподіваюсь, ви не архітектор, не соціолог і не лікар?

— Ні, я художник.

— Художник?.. Ага, по-моєму, я вас упізнав... Заждіть, не називайте вашого прізвища... Телебачення зо три місяці тому показувало, як народжується картина, ваша картина... Відверто кажучи, можна було обрати й кращу... Але, я гадаю, вони зробили це навмисне: показували, як малюється потворна картина для потворного світу, безглузда мазанина для мільйонів позбавлених розуму істот, які сидять перед телевізором.

— Ви також сиділи перед телевізором, — сказав я не без роздратування.

— Це комплімент, але я його, либонь, не заслужив: часом дивлюся телевізор і тому не маю права твердити, ніби зовсім не заражений проказою цього недоумства... Якщо й досі не заразився, то зрештою заражусь... Бо, признаюся, споглядання чужого недоумства — моя вада, мій гріх... Саме так — споглядання... Джуліо Чезаре Ваніні, спалений як еретик, пізнав велич Господню, споглядаючи грудку глею; інші пізнають її, споглядаючи небосхил; а я — споглядаючи недоумство. Нема безодні глибшої, запаморочливішої, невичерпнішої... Та тільки не можна споглядати її надто довго... Ну ось, згадав — ви... — і дон Гаetano назвав моє прізвище.

— Не сказав би, що мені аж так лестили виставки та прийоми, де ви могли запам'ятати моє прізвище, — пожартував я з ноткою образи в голосі.

— Справа не в тому. Поки я розводився про недоумство, друга частина мого мозку працювала, намагаючись підчепити своїми трибами ваше прізвище... Адже пам'ять — це окремий, самостійний механізм, принаймні в мене... Отже, ви хочете лишитися тут сьогодні й завтра? Для мене це честь, але не думаю, щоб для вас це було втіхою. Отож, увесь готель, окрім кількох уже зайнятих кімнат, до ваших послуг.

— Але я хотів би зостатися й довше: я чув, ніби тут займатимуться духовними вправами.

— Ви хотіли б до нас прилучитися?

— Скажімо так: я хочу повправлятися в духовності, спостерігаючи чужі духовні вправи.

— Словом, нічого, окрім цікавості.

— Так.

— Або ще гірше: намагання застукати інших зненацька за таким заняттям, яке ви, певно, вважаєте негідним, і посміятися над ними...

— Можливо, й так.

— Що ж, ніколи не можна наперед знати...

— Чого?

— Та нічого. Ви почули про духовні вправи, і вам закортіло подивитися...

Самі ви гадаєте, що це викликано бажанням розважитися, посміятися... Але хто годен знати, що може народитися з подібної спонуки: акт вільної волі...

— ... до якого потім кріпляться ланцюги причин і наслідків.

Він уперше глянув на мене з деякою цікавістю.

— Так, — сказав він. — Увесь ланцюг. — І зник з напівпоклоном.

Я спустився з номера, коли почув у коридорі настирливий дзвінок, таким на станціях попереджають про підхід поїзда — той самий звук. Витлумачив я його як знак, що їсти подано, і не помилився.

Простора трапезна була тісно заставлена круглими й квадратними столами, з яких лише два були накриті. Дон Гаetano запросив мене до свого столу й усадовив по праву руку від себе. З нами було ще четверо священиків, серед них порт'є. Жінки сиділи далеко від нас, але не настільки, щоб ми не чули їхніх голосів, які зливалися, мов плюскіт струменів, що б'ють з п'яти пашек у басейн фонтану. Коли дон Гаetano підвівся, аби проказати молитву та поблагословити трапезу, жінки замовкли; благословення було послано і їм, але в самому жесті, при всій його врочистості, відчувалося недбальство і насмішка, так ніби, з'ївши м'ясо, кинули собакам кісточку. Жінки з покайним виглядом перехрестилися, пробубоніли молитву, знову перехрестилися. І знову заторохтіли. Дон Гаetano сів, налив усім, починаючи з мене, вина, похвалив його тоном знавця, але тими самими французькими словами, яких тепер уживають навіть аматори. Це місцеве вино, сказав він, з виноградника, що на спаді гори біля моря, і процитував по-грецькому поета, який, на його думку, оспівав саме це вино саме з цієї місцевості. Більше ні про що він не говорив. Пив залюбки, їв без апетиту. А втім, самі страви були несмачні — зле зготовані, пісні; щоб проковтнути ложку такого їдла, доводилося підсипати солі й перцю, які принаймні треба було запити; а вино справді було чудове. Наприкінці дон Гаetano, перепросивши, сказав мені, що кухар прибуде взавтра надвечір і тоді все піде по-іншому.

Те саме було й за обідом, і вранці. Якби не цікавість до майбутніх духовних вправ і до їхніх учасників, я б поїхав, незважаючи на те, що розмова з доном Гаetano давала щонайбільшу втіху, хоч би про що він говорив: про вино чи про Арнобію, блаженного Августина, філософський камінь чи Сартра.

Обід на другий день був кращий, хоча не набагато. Кухар з кухарчуками прибув аж надвечір, устиг лише дещо підправити й поліпшити. Але й того було достатньо, щоб піднести нам настрій; дон Гаetano відзначив цю обставину й почав картати дурнів, які або силкуються показати, ніби їх не обходить те, що вони їдять, або вони зроду такі брутальні чи зле виховані, і їх справді нічого не обходить. Він заговорив про французьку кухню, єдину, за якою числиться такий герой, як Ватель, до пари самому Катону Утичійському: якщо Катон укоротив собі віку через те, що в Римі все убувала свобода, то Ватель — через те, що ніяк не прибувала риба. І діяння обох мали перед Господом рівну цінність, бо обома покеровувала одна пристрасть: почуття власної гідності.

— Але ж гідність буває різна, — заперечив я, — і не слід нікому, навіть і Господові, рівняти свободу з рибою, яка до того ж була лише однією з перемін на столі чотирнадцятого носія ймення Людовік.

— Чому ж не можна? Даймо спокій Господові, адже все, що ми знаємо про його судження, підказано нам тим самим вибором, який ми щоразу робимо задля спасіння душі, причому мені здається, ніби воля до порятунку важить більше, ніж вибір. Отож коли дати спокій Господові Богу, я визнаю, що почуття власної гідності — це правильний вибір, і в найчистішому вигляді його являє Ватель, а не Катон: риба повинна була прибути і справді прибула за годину після добровільної смерті Вателя... А свобода?

Спалахнула суперечка, яка, через участь у ній священиків, заплуталася й зайшла в безвихідь. Ми з доном Гаetano дали їм розбиратися в тому без нас; кожний з них твердив своє, не зважаючи на думку інших, і наприкінці обіду, коли ми покинули їх, воли ладні були перелятяться.

Коли ми вийшли з трапезної, дон Гаetano запитав, чи справді я вирішив

лишитися на духовні вправи. Я відповів ствердно. Мав таке враження, ніби він зловтішається, хоча він різко махнув руба великою білою долонею, жартома пригрозив мені, мовби промовляв з докором: «Мерзенний маловіре, ти хочеш застукати добрих християн у їхньому кублі, в їхній фортеці, але тобі доведеться за це відповідати». І поки перед очима в мене стояла ця біла рука, він зник.

Тут слід пояснити, чому, кажучи про відхід дона Гаetano, я вживаю дієслово «зникнути» і, можливо, вживатиму його й надалі, а може, й інші слова, такі, як «розвіятися в повітрі», «розчинитися». Для цього доведеться згадати одну гру з мого дитинства: ми малювали на аркуші паперу геть чорний силует з єдиною білою плямою посередині; на цю білу плямку ми й дивилися на небо — і бачили й далі той самий силует, тільки білий і чистий, з чорною плямою посередині. Щось подібне відбувалось і з доном Гаetano: він ішов, проте його образ зоставався — ніби в порожнечі або за приплющеними повіками, і тому годі було вловити реальний момент його віддалення. Зрештою це був єдиний наслідок того особливого роздвоєння, про яке я намагався сказати. Так чи так, а той, хто був поряд з ним, опинявся в зоні гіпнотичного впливу. А втім, важко передати деякі відчуття.

Вранці знаменного дня я прокинувся на світанку, бо нетерплячка збурювала мене і вві сні. Не хотів угавити прибуття тих, хто цілий тиждень віддаватиметься тут гімнастиці духу, не умертвляючи при цьому плоті, бо славетний кухар уже приїхав. Одначе піднявся я зарано, хоча мені й не довелося в цьому каятись. Я принаймні вже років двадцять не бачив світанку ось так, з вікна, тут, на землі. Траплялося бачити його кілька разів, але все коли я летів літаком, а це зовсім інше. Я стояв біля вікна, втішаючись цілковитою рівновагою між природою й собою. Раптом захотілося малювати, та я поквапився спекатись цього бажання — зі страху порушити рівновагу й усе занепасти, тобто нічого не передати на полотні. Слід сказати, бажання це було щонайбанальніше, певною мірою — академічне, одне слово, якимсь загальником. Бажання людини, яка не вмє тримати пензля або вмє, хоча й не стала справжнім художником. Одначе, споглядаючи якусь картину природи, краєвид, загалом певні предмети при певному освітленні, певним чином розташовані в просторі, дехто каже: «Ось би таке намалювати!» Слова ці — найзвичайнісінька, цілком академічна похвала природі і водночас девальвація, знецінювання малярства, бо живопис — для мене принаймні — має предметом саме те, чого малювати не варто. До того ж саме бажання було фальшивим: я збагнув це зразу ж, тільки-но воно виникло. Зрозумів це, бо ноги в мене були холодні: прочитавши якомсь заувагу Вольтера, ніби для того, аби намалювати гарну картину, треба жити в розкошах (нехай це стосувалось англійських художників, — по-моєму, цілком слушно, навіть якщо йшлося про Бекона й Сазерленда), я зразу зтямив його слова і перевіряв на собі. Картини, які я малював у злиднях, — найгірші мої полотна, що не заважає їм цінуватися найвище в колі критиків і колекціонерів. І я намалював у злиднях силу полотен, забагато, аби мені й справді закортіло намалювати ще одне саме тоді, коли я почував себе вільним і не залежним ні від ремесла, ні від збуту, ні від виставок, ні від грошей, ні від слави, — Господи, навіть якщо цю свободу забезпечувала мені та сама обставина, що все це я вже мав: занадто слави, багато грошей, багато виставок в усьому світі, дедалі більший збут і навички, що дозволяють мені скапарити дві чи навіть три картини на день — звісно, без якихось там почуттів. Те, що я малював у статках (цього не багато в останній час), я залишав собі: задля пізнішої і вже істинної слави. Але якщо говорити цілком відверто, то мене не надто обходить слава посмертна.

Хай би там що, я почував себе вільним від усього того. Навіть від малярства. Або — до речі, якщо вже про це мова, з'ясуймо все до кінця — ця моя втеча, ця ілюзія свободи мала одну мету: перепочити, щоб повернутися до живопису, за мудрим Вольтеровим приписом, не відчуваючи злиднів. Таке повернення неможливе, і в хвилини просвітління я казав собі: ти багато малюватимеш у злиднях і мало, дуже мало — в статках. Але в нас усередині все з біса переплутано, і ми тим більше ошукуємо себе — або намагаємось ошукати, — чим ближче та ясніше бачимо неминучість протверезіння.

Отож, деякий час я простояв біля вікна, тішачись цілковитою душевною

рівновагою. Потім ліг у дуже гарячу ванну, щоб зігрітися й більше ні про що не думати. І справді, я вийшов з ванни в іншому настрої. Поголився, зачесавсь, одягся. І зійшов вниз.

У вестибюлі заворушилися. Обслуги побільшало. Метушилися священики, серед яких я нарахував сімох нових. Збіговисько було надто велике, і я вийшов на подвір'я, заставлене сьогодні безліччю шезлонгів — порожніх, провислих, ще з відбитками тіл, які в них лежали, й розташованих так, ніби вони самі розладнали ряди й зібралися гуртиками; все це, а ще яскравість полотна в синю та червону поздовжню смужку, й колір дерева нагадували картину якогось метафізика. Я ввійшов у цю раму, аби завершити композицію: якщо хто вихилиться з вікна горішнього поверху, тому я здамся забутим на шезлонгу манекеном (чужі полотна я відчуваю куди емоційніше за свої — а надто полотна найдалекіших мені художників).

Майданчик — я, здається, вже згадував про це — був дуже широкий. Навіть і поза тими шезлонгами тут цілком вистачало місця для повороту й стоянки машин, хай би скільки їх приїхало. Проте почали вони прибувати лише по дев'ятій.

Чотири приїхали одна за одною. Тієї миті, коли перша зупинилася біля під'їзду, на порозі готелю матеріалізувався дон Гаetano. А втім, можливо, він і раніше там стояв. З машини вийшов єпископ. З трьох наступних теж вийшло по єпископові. Коли вони поставали рядком, я помітив, що в одного з них на голові не фіолетова, а червона шапочка. Кардинал. Я відрізнив його, — слід визнати, не відчувши при цьому належної пошани, — лише завдяки тому, що згадав рядок з Беллі: «Зняв чорну, а відтак надів червону», — в тому місці, де йдеться про те, як жандармський патруль удирається до борделю й сержант бачить, як назустріч іде «статечно» священик і як він, скинувши чорну шапочку й надівши червону, перетворюється — на превелику бентегу сержанта — в кардинала.

Князь церкви! Ось звідки було не менше десятка мотоциклів з поліцейськими, які, впершись однією ногою в землю, торохтіли на весь майданчик, заважаючи мені розчути слова кардинала, єпископів і дона Гаetano. Мені здавалось, вони обмінюються компліментами й жартами. Дон Гаetano, звісно, був у сутані, четверо інших — у темно-сірих штанах і піджаках, із срібними розп'яттями, ледве видимими на сірому, в осяйно-білих цупких комірцях. І в шапочках. Жоден з них, на мій погляд, не мав індивідуальних властивостей, що впадали б у вічі. Двоє скидалися на селяків, двоє — на чиновників. У кардинала було обличчя службовця — такого собі канцеляриста з пером у руках, до занудливості доскіпливого. Якщо зняти з нього шапочку й спитати, котрий з п'ятьох — кардинал, показали б на дона Гаetano, а решту взяли б за парохів: двоє міських і двоє сільських. Усіляко висловлюючи синівську відданість, радість, а часом і тріумф, дон Гаetano зберігав, на превелику мою радість, певне відчуження, холодність і суворість. Що там кардиналом — він міг би бути й папою!

Мотоциклісти поїхали, гуркочучи ще безбожніше. В несподівано запалій тиші я почув, як кардинал хвалить велич і красу готелю. Дон Гаetano — так мені здалося — глянув у мій бік й іронічно прискалив око, ніби співчуваючи неборакові кардиналу, якому годилося б знати, що таке правдива велич, істинна краса. Потім дон Гаetano сказав:

— Ваша превелебносте... — і потягнув за собою до готелю це суцвіття церковних чинів.

Напружено дослухаючись до розмови дона Гаetano з єпископами та кардиналом, я не вгавив прибуття нових машин. Майже всі водії були в уніформі, отже, машини належали відомствам і міністерствам. І виходили з них, напевне, міністри, їхні заступники та генеральні директори, президенти й віце-президенти компаній. У інших машинах, навпаки, за кермом сиділи жінки, і мені неважко було здогадатися, що це дружини, які супроводжували чоловіків лише з тим, щоб потім відвести назад машину. Одна з них збудила мою увагу: не те щоб красуня (а втім, красунь я зроду не любив, тільки одружився з однією — й одразу ж її покинув), але висока, ставна, з розумним іронічним обличчям, у її рухах, в усмішці, в сяйві очей прозирала ледве стримувана

нетерплячка, буцімто жінка ось-ось закричить: «Я вільна!»— і побіжить, полетить на радощах. Поки чоловік відчиняв багажник і добував звідти валізи, вона все цокотіла, і її мінливий голосок лунав для мене як заклик, ніби в цих настановах чоловікові «не простуджуватися», «не об'їдатися», «надягати на вечір светра», «не забувати перед їдою прийняти пігулку» був інший сенс, адресований мені (вона мене помітила і, можливо, впізнала): «Зараз я покину цього бовдура, цього кнура, цього злодія і цілий тиждень буду вільна, вільна, вільна...» Поки я розшифровував цей заклик, вона зиркнула на мене ще більш весело й млосно, виключно й багатонадійно. На мить мене поійняла спокуса поїхати за нею або, ще простіше, попрохати її підвезти мене до міста: просто при чоловікові, йому певні підозри щодо дружини — якщо він ще на таке здатний — вельми допомогли б у тих вправах, якими він збирався зайнятись. Але, навіть бачачи, що вона їде, я не зрушив з місця. Неуважний поцілунок чоловікові, останній погляд мені, змога роздивитися її ніжки тієї миті, коли вона знову сідала в машину... А втім, на неї, либонь, хтось чекає: «Відвезла свого кнура в Зафірову Пустинь, хай займається своїми духовними вправами, тепер цілий тиждень — наш...» Але деякий час я не давав згаснути ілюзії, що задля мене вона знехтувала б і тим, що чекав на неї.

Весь майданчик був уже заставлений машинами й купами валіз та сумок. Носії з'являлися і зникали, засапані, спітнілі і явно не спроможні розрізнити за рангами постояльців, що прибули чи прибували. Тому деякі з прибулих підкликали носіїв і вимовляли їм таким тоном, аби чулося: той багаж, що ти схопив раніше, ніж мій, належить моєму віце-президентові, а я президент і, отже, я перший, хоча і приїхав другим,— або щось у цьому дусі. Та коли не зважити на легку досаду, яку вони зривали на носіях, між гістьми панував дух невимушеного, навіть фамільярного панібратства: здивовані вигуки, обійми, поплескування по плечі, жартівливе картання. З прибуттям міністра цей ажіотаж пригас, його автомобіль став певним центром тяжіння, ніби магніт серед залізних ошурків. Те саме було, коли приїхало ще троє-четверо осіб, яких я не впізнавав. Та коли з'явився дон Гаetano, доцентровий рух змінив напрямок, захопивши і міністра, і тих невідомих мені достойників: усі кинулись до господаря, проте зупинилися, застигши півколом на поважній відстані. І мені здалось, ніби в цьому півколі сама по собі усталилася сувора черга тих, хто підходив цілувати йому руку. Дон Гаetano знав усіх, кожному гостеві нагадав про якусь деталь чи то з родинного життя, чи з громадського, чи щось про стан здоров'я; і всі були щасливі з того, що їх упізнали й вирізняли. І в кожній дії та кожному слові дона Гаetano був певний постійний обертон чи відтінок насмішки, невловної для стирлованої довкола нього отари. А я, хто вловлював усе, був ним зачарований: мені здавалось, ця дистильована зверхність, ця щонайтонша зневага невіддільні від отого якогось ніби спільництва, що встановилося між доном Гаetano та мною, і що його образ є те, до чого я прагнув, але образ, наділений мудрістю літ і тому довершений.

Зненацька майданчик знелюднів, стало пустельно й тихо, як уранці. Або я раптово усвідомив це.

Я ввійшов до готелю. Тепер порт'є в сутанах уже було двоє: один — мій давній знайомий, з другим я познайомився за столом.

— Що тут відбувається? — запитав я.

— Гості розійшлися по номерах, а за півгодини спустяться до обідні. Правитиме кардинал, а проповідь читатиме дон Гаetano.

— У капличці внизу?

— Атож, унизу.

— Можна мені там побути?

— Гадаю, що так. Дон Гаetano не заперечує, щоб ви були присутні на духовних вправах, я саме так його зрозумів. Оскільки ж вправи відкриваються сьогоднішньою обіднею...

Я подякував і пішов, не знаючи, що робити. Не тому, що піти до каплички здавалося нескромним: на те я й тут, щоб бути нескромним,— просто побоювався, що буде нудно, а я з делікатності не зможу втекти, змушений буду залишатися до кінця відправи.

Однаке я спустився до капличці й не дуже нудьгував. Обідні я не слухав

добрих чверть віку (якщо пишу «чверть віку» замість «двадцяти п'яти років», то це тому, що трохи кокетую зі своїм віком). А що я вперше слухав обідню італійською мовою, то віддався роздумам про церкву, про її історію та долю. Себто про колишній блиск, жалюгідне сьогодення й неминучий кінець. Я гадав, що дивлюся на це з естетичного погляду, але в моїх безладних думках було щось глибше, але невиразне, — щось небезпечніше. Прихована ніяковість, тривога — мов у людини, котра, ледве рушивши в дорогу, відчула, ніби щось забула вдома, а що саме — негодна згадати. Та коли признатися з повною, можливо, надмірною відвертістю, який був мій стан духу, то я був просто розчарований. Непохитна гранітна брила, об яку я довгі роки вигострював свою ворожість, конгломерат забобонів, нетерпимості, страхів та латинських слів — і все те могло розсипатися, мов потеруха. А ще пам'ятав цілі уривки обідні латиною (в десять років був служкою в церкві) й тепер порівнював латину з італійською, до якої вона опустилася — в найпрямішому розумінні слова, як ото кажуть про людину: «До чого опустився такий-то». «Вода, поєднана з вином, хай буде знаком єднання нашого з божественним життям того, хто побажав взяти на себе нашу людську природу». Яке дурне патякання, несамохіть починаєш думати про тих бевзів, що задля продовження втіхи підливають у вино воду. «Боже, достоїнство ества людського дивно утробіє і найпаче того дивно претворивий, подаждь нам, хай через таїнство сих води і вина соділаємся ми сопричасники божественності того, хто соблаговолив соділатися причасник людства нашого — Ісус Христос, син Твій, Господь наш, з Тобою живий і царствуй в єдинстві Духа Святаго во віки віків».

Де тепер сенс цих слів, де те, що було по той бік сенсу, — їхня таїна?

Але ж ти, казав я самому собі, до того й прагнув: щоб таїна розвіялася, щоб від цієї величної декорації, грандіозної омани для ока, залишився тільки жалюгідний голий кістяк, як на сцені, коли входиш до зали перед початком «Шести персонажів» Піранделло. Однак ця руїна театральної ілюзії з Піранделло — форма нового відкриття і утвердження театру; отож, ти хотів, щоб церква, позбувшись омани та ілюзії, заново відкрила й утвердила себе?.. Ні, я хотів, щоб їй настав кінець. І цей кінець близький... І все ж... Правда в тому, що багато чого в нас, хоч і здається вмерлим, лише занурено в долину сну — не таку затишну, до речі, як в Аріосто. А розум повинен чатувати над сплячими. Або іноді, задля випробування, будити їх і випускати з цієї долини — та лише на те, аби вони знову повернулися туди присоромлені й безсилі...

А якщо випробування не буде успішне? Втім-то й притичина. Але мене це, щиро кажучи, не стосується. Бо вже багато років усе і в мені, і докола мене було примарним. Я жив, задурюючи себе й піддаючись оманам. Істинне лише те, за що доводиться платити зусиллями розуму чи болем. А я платив усього-навсього банківськими чеками. Простий підпис на них — ось яка ціна вимагалася від мене за будь-яке почуття, будь-яке переконання, будь-яку ідею. Або підпис під полотном — бо цінність картині, як і чекові, надає підпис. (Колись я влаштую виставку чистих полотен із самими тільки підписами, назначивши високі ціни, і підкажу маршанові такий рекламний плакат: «Малюйте самі, видатний художник уже підписав вашу картину».) Навіть чужі страждання (хвороби, нещастя, що спіткали знайомих чи незнайомих людей, які звернулися до мене; війна, в якій згорали, або кормига, під якою стогнали цілі народи) — досить було мого підпису, щоб образи їхні зникли і я відчув себе вільним. Таким чином я звільнився багато від чого, надто багато, щоб не відчувати себе цієї миті далеким і від істини, й від життя...

Тут мене осяяла ще одна думка, тоскна і водночас іронічна: якщо й далі так звинувачуватиму себе, то зрештою виявиться, що я справді віддаюся духовним вправам, єдиний з усіх постояльців, бо інші, мабуть, насправді не мають жодного наміру їм віддаватися. Під час обідні тільки те й робили, що перешіптувалися з сусідами або кивками голови й усмішками вітали тих, хто сидів віддала. Вони почували себе ніби у відпустці, проте відпустка ця давала змогу знову зав'язати корисні взаємини, натягти перші нитки основи в тканині багатства і влади, підірвати чужі союзи й відшкодувати збитки, завдані запроданством.

— Обідня закінчена, ідіть з миром!

Але йти не дозволялось: тупіт і гомін, які зчинилися по цих словах, ушухли,

тільки-но за царськими вратами з'явився дон Гаetano. Хто поривався йти, той явно засоромився й похнюпив голову, а дон Гаetano з гнівом обрушився на них. Він розтягував слова, наче намагався вгамувати недоречні позіхи, потім, не змінюючи тону, перейшов від докорів до витлумачення сенсу й доконечності духовних вправ: адже для кожного і для всіх разом вони, так би мовити, є балансом сумління за минулий рік і прогнозом на рік наступний. А позаяк усі, хто зібрався нині тренувати свій дух і оновити його сили, є представниками католицького світу в колах, що керують громадою і взагалі піклуються про добробут суспільства, то кожному цього тижня слід з граничною принциповістю запитати себе: чи ж віддали ми Богові Богове?

Один попереду мене шепнув на вухо сусідові:

— Либонь, він хоче збудувати ще один готель.

І зразу ж заходився боязко озиратися, а потім, запідозривши, що я його почув, по-змовницьки мені всміхнувся: гадав, я теж із їхнього клану й не можу не знати, що розуміє під словами «віддати Богові Богове» дон Гаetano, людина свята, справді свята, але така вимоглива. А втім, дон Гаetano не розводився з приводу «Богові Богове» (і, звісно ж, зовсім пропустив «кесареві кесареве»): він надав право цій темі самій викликати відгук у свідомості кожного і вбратися — залежно від сфери діяльності та влади кожного — в конкретні образи і цифри.

— Тепер можете йти, — закінчив дон Гаetano, наголосивши перше слово, щоб у ньому чувся відгомін тих докорів, з яких він почав.

Прочани — цього разу з цілковитою благопристойністю — попідводилися й рушили до виходу. Кардинал і троє єпископів уже зникли, мабуть, через ризницю. В капличці, яка відразу попросторнішала, залишалися тільки ми з доном Гаetano. В мене, як завжди, було таке враження, ніби він мене не бачить, але трохи згодом Гаetano звернувся до мене, збагнувши, чому я не пішов з усіма.

— Ви ще не оглянули як слід каплички, а це ж бо і є храмик пустині... Бачите, ми все позалишали, як було. Востаннє капличку перебудовували в сімнадцятому столітті... Зафірова Пустинь! Уся ця історія вигадана за письмовим столом, у другій половині минулого віку, місцевим знавцем старовини... Був переказ, легенда про смаглявого сивобородого пустельника. І аптекар з нижнього села дав йому ім'я Зафір. Думаю, у голові в нього все зійшлося таким чином: була назва місцевості — Зафу; Мікеле Амарі незадовго перед цим опублікував свій переклад «Солван ель Мота» Ібн Зафіра. Можливо, текст видався нашому аптекареві християнським: адже коли вирвали частину з цілого, то в тексті, що не мав із християнством нічого спільного, декому почало ввижатися християнство. Зафу, Зафір... Зафір звучить куди ліпше: сапфір, зефір... І потім ще ця картина...

Дон Гаetano кивнув на картину, яку я досі не помічав: темнолиций бородастий святий, перед ним розгорнуте книжище, а поряд — диявол з єлейною і водночас глумливою міною, з криваво-червоними рогами. Проте найбільше вражало в дияволі те, що він був в окулярах: чорна оправа, дужка на переніссі. До того ж цей окуляристий диявол здавався таємничим і страшним через те, що виникло відчуття, ніби ти вже його бачив, а ось де й коли — згадати годі: чи то вві сні, чи в моторошних дитячих фантазіях.

— На основі цієї картини, — вів далі дон Гаetano, — аптекар і створив легенду: у цього праведника, Зафіра, зіпсувався зір, і диявол приніс йому в дарунок окуляри. Але в цих окулярах, само собою, прихована диявольська властивість: якби святий їх прийняв, то читав би лише Коран, навіть читаючи Євангеліє або одкровення святого Ансельма чи блаженного Августина. «Леле, та звуків твоїх найчистіший знак — він спотвориться, невиразною кирилицею стане»...

Ця несподівана цитата мене здивувала: дон Гаetano читав того, кого я вважаю останнім італійським поетом тих часів, коли в Італії ще була поезія; дон Гаetano читав його вірші напам'ять.

— А в цьому випадку, — сказав він, — куфічні письмена чи як там ще називається шрифт Корану... Дарма й говорити, що Зафір, запідозрюючи

пастку, не прийме дарунка й навіть знехтує присутність диявола... Але це полотно, як ви розумієте, є лише копія, і грубенька, з тієї картини Манетті, що в Сієнській церкві блаженного Августина. Але взагалі цікава картина. Навіть якщо ми відкинемо вигадки аптекаря, в ній є щось бентежне... Диявол в окулярах! Те, що хотів сказати Манетті, для його часу було досить звичайне, але сьогодні...

— Те саме, що тоді: всяке пристосування, що допомагає нам краще бачити, може бути тільки творінням диявола. Я маю на увазі — для вас, для церкви.

— Тлумачення цілком у дусі антиклерикалізму, і до того ж старозавітного — на зразок тих товариств, які брали собі ймення Джордано Бруно чи Франческо Феррери. А я б сказав інакше: всяка поправка природи не може не бути справою рук диявола.

— Тлумачення цілком у дусі садизму.

— Але де Сад був християнин, — сказав дон Гаetano, відірвавшись від споглядання природи й зачудовано дивлячись на мене, бо я не знав такої простої речі.

— Якщо це говорите ви... — Надто відверта іронія!

— Це говорю не я, — різко відповів дон Гаetano.

Певний час він снував по капличці, ніби мене там не було, потім повернувся до картини. Я сердився на себе за те, що моя саркастична фраза виявилась такою банальною, і намагався придумати слова не менш ущипливі, але тонші. Тим часом дон Гаetano, піднявшись на приступки вітваря, видобув з бічної кишені окуляри, насадив їх на носа, звівся навшпиньки і, нахилившись, заходився вивчати правий нижній куточок картини. Коли він обернувся до мене, щоб сказати: «Тут є підпис, йдіть погляньте», — в мене з подиву голова пішла обертом: його окуляри були точною копією окулярів диявола. Він не помітив мого, мабуть, одвертого подиву або вдавав, що не помітив. А втім, я зразу ж постарався послабити удар — якщо завдати удару входило в його наміри. Я скорчив міну, що мала б означати: старий лицедію, прибережи трюк з цими окулярами для дурнів з твоєї пастви. Але й на цей мій перехід від подиву до зневаги він не зреагував. Я підступив ближче, щоб прочитати підпис. Ледве вирізнив літери: б... у... т... а... с... у... о... к... о... — Бутасуоко.

— Буттафуоко, — поправив мене дон Гаetano. — Ви не помітили другого «т» й прочитали «ф» як «с»... Ніколо Буттафуоко, місцевий маляр. І на думку іншого знавця, який жив років двісті тому й був не менш щедрий на вигадки, ніж отой наш аптекар, — його автопортрет, точний в усьому, аж до рогів. Яюсь, коли він малював Мадонну, а за натурницю була одна блудяжка, йому спало на думку пожартувати: «Ця Мадонна почне творити дива, коли в мене виростуть роги». І вони в нього виростили; так здійснилося перше в довгій низці див, сотворених цією Мадонною... Але роги він цілком заслужив таким моторошним малярством. Дон Гаetano скинув окуляри й сховав їх до бічної кишені. І з удаваною байдужістю людини, яка завдала влучного удару, або kota, який з'їв канарку, вів далі: — З цим прізвиськом, Буттафуоко, завжди — і в правдивих, і в вигаданих історіях — пов'язується певне зло або принаймні ошуканство: цей художник, який намалював себе в подібі диявола, Буттафуоко, є героєм Боккаччо в оповідці про Андреуччо з Перуджі... Яке чудове відкриття! Літературознавець знайшов у списках доби Анжуйської династії такого собі Буттафуоко серед сіцилійських вигнанців...

Поки ми йшли до трапезної, дон Гаetano не переставав розводитися на подібні теми, тримаючи мене під руку.

Там він знов усадив мене за свій стіл. Місця вчорашніх чотирьох священників займали кардинал та троє єпископів, і ще було підставлено два стільці — для певного міністра і певного промисловця. Мені стало незатишно. Не тому, що я ніколи не сидів за столом з міністрами, промисловцями або прелатами (навпаки, дня не минало, щоб я не виявляв у себе за столом подібну особу або цілий набір їх); мене гнітило місце і час: готель, який утримували священники, з'їзд католиків, що зібралися для духовних вправ... Але мій подив і відчуття власної недоречності тут були жалюгідні проти тих самих почуттів у моїх співтрапезників, коли дон Гаetano нас познайомив (зробив це він бездоганно, відрекомендувавши мене прелатам, а міністра та промисловця —

мені). Можливо, вони на мить повірили в моє навернення, та тільки-но кардинал подав мені руку для поцілунку, а я її просто потиснув, на їхніх обличчях проступила бентега; розгубився навіть сам дон Гаetano. На нього звернулися стривожено-запитливі погляди, тож він пояснив, що я потрапив сюди випадково, з цікавості, мало не в пошуках пригод.

Оскільки все, що робив дон Гаetano, могло мати лише благу мету, панове заспокоїлися. І кожен уважав за свій обов'язок негайно похвалити якусь мою картину: прелати — бачені ними на виставках чи в приватних зібраннях, міністр і промисловець — свої власні (вони в них були, і навіть ті, що я малював у статках). Заговорили про малярство взагалі; з'ясувалося, що, незважаючи на сказані мені компліменти, прелати переконані: істинно прекрасне малярство померло років сто тому, а останнім справжнім художником був Ніколо Барабіно. В моїй пам'яті спливає образ Мадонни, «подібної чудовій оливі», — олеографія, що висіла в головах ліжка моєї матері; від того дня, як узяв до рук олівця, і багато років поспіль я копіював цю Мадонну: на думку матері — завжди чудово, на мій власний погляд — лише наприкінці стерпно. Ну, а для міністра та промисловця малярства просто не існувало, поки на якомусь щаблі їхньої кар'єри з'ясувалося, що в нього можна вкласти капітал. Тому вони й не погоджувались із прелатами: адже в царині антикварної торгівлі малі художники становлять собою хистку цінність, яку наперед не визначиш, а великі були взагалі поза всякою реальною оцінкою, зате сучасники, великі чи не дуже, були цінністю твердою, яка з часом дедалі більшала. Кардинал заперечив, що великих серед сучасників немає. І тут же додав, без внутрішнього переконання:

— За винятком, зрозуміло, нашого друга, присутнього тут.

Я, також без особливого переконання, став оборонятися і назвав Гуттузо. Кардинал сказав, що для величчя потрібне щось інше. Але дон Гаetano заходився хвалити в Гуттузо те «Розп'яття», що наробило рейваху літ тридцять тому, а нині, за його словами, картину сподівалися придбати музеї Ватікану. Один з єпископів запитав, чому тоді знявся той рейв'ах.

— Бо персонажі «Розп'яття» — геть усі голі, — відповів дон Гаetano тоном насмішкуватого подиву перед тими, кого тридцять років тому шокувала Голгофа, повна голих людей. Прелати погодились, що роздягти Христа, Мадонну і всіх скорботних — річ безневинна, якщо безневинна була мета художника і вплив картини; а втім, наш-бо час не раз піддавав цю високу трагедію куди більш блюзнірському осміянню. Всі були заходилися класифікувати прояви новочасного блюзнірства, коли один з єпископів знову згадав про Гуттузо і виставив застереження, що він, мовляв, комуніст.

— А хто тепер не комуніст? — озвався дон Гаetano й додав, ніби когось пародіюючи: — Адже не називатися комуністом нині просто неможливо.

Незрозуміло було, мовить він поважно чи жартує. Тому всі ми висловили згоду з ним, хоча й вельми непевно. І запала мовчанка.

Урвав мовчанку, ніяковіючи, я, але намагався говорити легким, грайливим тоном. Я спитав їхню думку про те, чому папа Павло VI знову визнав існування сатани.

— О сатана! — іронічно пирхнув кардинал. За хвилину я пересвідчився, що іронія його стосувалася не лише мене та мого запитання.

— При всій моїй пошані до святого отця, — сказав міністр, — при всій синівній відданості, з якою і належить до нього ставитися, я все-таки дивуюсь, чи на порі нині витягати на світ проблему сатани. — Він виклично глянув на мене, ніби вимагаючи взяти до уваги, наскільки він вільний од забобонів і сміливий — перед лицем кардинала, трьох єпископів і священника, відомого своїм розумом, ученістю і владою.

— Саме на порі, — сказав дон Гаetano, з притиском на слові «саме».

По цих словах — здається, я вгадав правильно — в умах чотирьох прелатів та двох побожних католиків почався процес осадки. В тому ж розумінні, в якому про недавно вибудовані споруди кажуть, що вони досить осіли. Будинки іноді дають при цьому розколини. В умах присутніх тріщини також появились.

— Я не кажу, що це сталось невчасно, — мовив кардинал. — Але як це зроблено... Не знаю... Мабуть, можна було б... — Він змовк, хитро надавши

іншим розвивати це «можна було б», щоб вони зрештою й перебрали на свої голови догматичні громи та блискавки дона Гаetano. Але єпископи та побожні католики не менш хитро ухилилися від богословського диспуту (чим розчарували мене) і заходились обговорювати слово Павла VI про сатану як просту бюрократичну формальність, міністерський обіжник, а самого папу — як міністра, чиї розпорядження, більш чи менш слухні, більш чи менш зрозумілі, зрештою готуються його підлеглими, а серед них є віддані міністри, але нездібні, є здібні, але не віддані, є віддані й здібні, а є і не віддані, й не здібні.

— А як здоров'я, як здоров'я папи? — поцікавився промисловець.

— Папи завжди при доброму здоров'ї. Можна навіть сказати, що вони не тільки помирають у доброму здоров'ї, але й від доброго здоров'я. Я, звісно, маю на увазі, — звернувся він до промисловця, — душевне здоров'я: адже ваше запитання — безперечно, нехитре — мало на увазі саме це. Інші лиха, інші недуги не рахуються.

— Атож, — сказав я, — ще не траплялося, щоб папа — з літами, через склероз — починав втрачати розум. Тобто такий випадок невідомий.

— Такого не траплялось, — уточнив кардинал.

— Такий випадок — невідомий, — наполягав я.

— Що невідоме, того й нема, — вставив дон Гаetano.

— Я сказав би, що деякі речі існують, хоча й можуть лишитися невідомими, — заперечив я.

— Згоден з вами. Але не забувайте, що ми говоримо про церкву, про папу, — застеріг дон Гаetano. — Про силу без сили, владу без влади, реальність, позбавлену реальності. Те, що в будь-якій мирській справі було б лише видимістю, яку можна приховати чи переінакшити, в церкві та в усіх, хто її уособлює, стає видимим вираженням, виявом незримого. Отож усе... Але одне не скасовує другого: при бажанні можна знайти смак у полюванні за дивацтвами котрогось із пап, — дивацтвами, викликаними характером чи віком. Пій Другий, наприклад, якщо добре подлубатися в його чарівних «Записках»... Адже дивацтво вже в тому, що він, будши папою, написав історію свого життя: така пристрасть личить більше авантюрникові, ніж папі.

Кардинал і єпископи підібрались, почали сперечатись, але з'ясувалося, що вони не читали «Записок» Пія II, тоді як дон Гаetano здатний був проказати напам'ять чимало цікавих уривків.

— Я сказав би, — вів далі він, — що якоїсь хвилі, саме тієї, коли він почав диктувати свої «Записки», йому не пощастило впоратися з почуттям задоволення. А викликано це було тим, що в його вступі на апостольський престол його власна присутність духу відіграла більшу роль, ніж присутність духу святого Петра. Нездоланне бажання проголосити: погляньте, ось ваш першосвященик! Це я, старий Еней Сільвій, той самий, що написав «Повість про двох закоханих». Я, я це зробив... Стендалівський герой ще до того, як його названо... — І додав, щоб заспокоїти кардинала, який роздратовано закликав його до порядку збентеженим покахикуванням. — Але він був великий папа, ваша превелебносте, великий і святий. До того ж помер понад п'ять віків тому... До речі, мені спала на думку ідея: оскільки він помер уночі проти п'ятнадцятого серпня тисяча чотириста шістдесят четвертого року, а друга зміна закінчується саме цього дня, я прочитаю тим, хто вправляється, проповідь про Пія Другого.

— Чудова ідея, — сказав кардинал, але досить холодно.

— Прекрасна! — пробубонів, пережовуючи великий шмат м'яса, міністр і, махнувши виделкою, ніби кропильницею, кивнув на свою тарілку. Він мав на увазі фаршировану цесарку, яка справді була варта похвали.

Я аж тепер помітив, що, захоплений перебігом розмов, забув описати пожвавлену залу і всю трапезу (так іменували тут і другий сніданок, і обід). Меню являло собою зігнутий аркуш цупкого паперу, на першій сторінці гравюра: сатана спокушає святого; меню було незвичайно багате, і все записане в ньому матеріалізувалося перед нами, заслуговуючи, як я сказав, усілякої похвали, й не лише кількістю, а насамперед своєю якістю. Все зразу ж перемінилося в готелі «Зафірова Пустинь»: трапезна була напхом напхана, кухар старався щосили, кельнери подавали швидко й елегантно. Окрім десятка офіціантів, з усім справлялася команда дівчат, не чужих особливого кокетства,

попри свою приналежність до якогось напівчернецького ордену. Додаткові подробиці: на кожному столі ряхтів букет, дібраний дуже вдало; ті п'ятеро жінок зникли; благословляв трапезу кардинал. З цього приводу я міг би сказати, що почував себе як пес у церкві — але з вірності власним переконанням скажу: як людина на псарні,— коли всі вставали, хрестились, читали молитви, знову хрестились. А втім, повинен визнати, я зрадив свій початковий намір і не міг усидіти, коли всі вставали.

Вийшовши з трапезної, я підчепив патлатого священика, того мого першого знайомого порт'є, що читав «Лінус». Хотілося запитати його, куди позникали жінки.

— Думаєте, пропали? Вони в кімнатах!— відповів він дещо загадково й подався геть мало не бігцем.

Ближче до вечора кардинал відкрив духовні вправи. Промовляв він добру годину. Я слухав через п'яте в десяте, та все ж уважніше, ніж його паства. Він раз у раз вистрілював цитатами з Біблії, особливо з Виходу, наводячи докази на користь, мабуть, нового руху в богословстві, так званого руху уповаючих. Наскільки мені вдалося збагнути, його прибічники іменували надією цілковиту безнадію. На Євангеліє — жодного посилення, ім'я Христове згадано десь двічі-тричі, не більше.

Коли кардинал перегорнув останній аркуш (читав він з папірців), кожен зітхнув з полегкістю — потихеньку, але всі зітхання вкупі пролунали так, ніби випустили газ із роздутого аеростата. По закінченні казання йому трохи поляпали. Кардинал жестом закликав слухачів до тиші, і, коли оплески вщухли, дон Гаetano звелів кожному на годину всамітнитись у номері для медитації та обмірковування всього, що було сказано його превелебністю. Але серед пастви, що виходила з каплички, панували зовсім інші наміри. Всі говорили про недочитані книжки, ненаписані звіти, невідкладні листи, очікувані телефонні дзвінки. Якийсь чоловік, що опинився при виході поряд зі мною, кивнув мені пальцем на одного суб'єкта, схожого на аскета, щуплого, в сильних окулярах, і сказав:

— Хто-хто, а цей знає, чим йому зайнятися в номері...

Я запитав, хто то й чим же таким він займається.

— Як, ви його не знаєте? Це... Й чоловік назвав добре відоме мені ім'я.

— Он воно що... То чим же він займається?

Мій співрозмовник помахав рукою в повітрі, натякаючи на якісь незвичайні, не бачені на землі заняття, а його обличчя ясно виразило єхидство, жадібність і заздрість. Потім він пішов собі, раптом перейнявшись до мене недовірою.

На майданчику перед готелем зосталося всього двоє, вони жваво гомоніли — про шляхи, про порядки. Дон Гаetano — а він вийшов слідком за мною — так і захопив їх. Він скерував на них указівний перст і сказав з неабиякою суворістю:

— Пане адвокате, пане депутате! Дивуюся вам! Ви й досі тут, і досі балачки про вашу й нашу вбогість! Усі по кімнатах — і міркуйте над тим, що сказав його превелебність!

Мов хлопчиська, застукані за крадіжкою варення з кухонної шафи, винуватці гайнули в готель. Дон Гаetano посміхнувся і підійшов до мене.

— Закладуся, що ви міркуватимете над проповіддю його превелебності більше за їх усіх.

— Ви про мене надто високої думки,— відповів я.— Правда, я міркую, але тільки ось про що: при виході з каплички один тип натякнув мені й, здається, не без єхидства... Словом, він кивнув мені на одного пана (я назвав ім'я) і сказав, що цей пан уже знає, чим зайнятися в номері. Ну, щось у цьому дусі... Що він, власне, мав на увазі?

— Звісно, жінку.

— Жінку, яку той тримає в номері?

— Не зовсім так, у жінки власний номер.

— Я зрозумів: це одна з тих п'яти...

— Атож, одна з тих п'яти. І всі п'ять тут з однією і тією самою метою. Але не всі, само собою, задля одного того чоловіка.

— І ви дозволяєте?..

— Друже мій, я дозволяю все. Все приймаю і все дозволяю.

— Але духовні вправи...

— В мене створюється враження, ніби ви вірите в них більше, ніж я, тобто розумієте все дослівно, в первісному значенні, як у Лойоли... А втім, я думаю, ваш антиклерикалізм — те, що змушує всіх проголошувати себе антиклерикалами, — це лише спід надзвичайної пошани до церкви і до нас, священнослужителів. Своє бажання, щоб усе вдосконалювалося, ви переносите на церкву, на нас — але при цьому зберігаєте зручну позицію сторонніх спостерігачів. А ми можемо відповісти вам лиш одним: запросити вас приєднатися до нас і разом випробувати, що таке недосконалість... А втім, я згоден перейнятися вашим поглядом і потрактувати духовні вправи як умертвіння плоті... Отож, кожен з цих п'ятьох нещасних має дружину, дітей, виборців, супротивників, друзів і ворогів, які його шантажують, друзів і ворогів, які шпигують за кожним його кроком, за кожним телефонним дзвінком... Потім, само собою, в нього з'являється коханка. Цілий рік вони мріють про тиждень, який проведуть отут, під час духовних вправ. І ось цей тиждень настає... Спершу вони посилають своїх жінок — з рекомендаціями, звичайно, без рекомендацій я їх не пушу. Мені рекомендують їх як дам з пошарпаними нервами, жінок, що прагнуть відпочити від родинних прикрощів, невдач, шукають супокою в атмосфері благочестя. Я вдаю, ніби нічого не розумію, — і пускаю їх сюди. А мені чудово відомо: цей жаданий тиждень кохання обернеться тижнем пекельних мук... Той ідіот, який з вами забалакав, уявляє неймовірне раювання в еротичній маячні. А ви знаєте, що роблять зараз ці п'ятеро перелюбців, п'ятеро грішників? Вони сваряться. Сваряться без усякої причини або через дрібниці, це своєрідне самокатування — саме за те, що вони відчують себе перелюбцями, грішниками. Якщо ви станете підслуховувати під їхніми дверима (зараз багато хто цим зайнятий), ви почуєте, як вони сваряться: куди зліше, куди лютіше, ніж законна любовна пара... Повірте мені, найкраще кохання — оте перебіжне, нічим не обважене, яке дають нам повії...

— І це говорите ви...

— Але ж кохання — це так просто... Бо що таке кохання? Це те, що відбувається між чоловіком і жінкою, — і нічого понад те... Це як хотіти пити — і вгамувати спрагу. Нема нічого простішого, ніж угамувати спрагу, коли кортить пити, зазнати втіхи під час пиття й потім більше не відчувати спраги. Нічого простішого. А тепер уявіть собі, що людина, інакше створена, інакше складена в перебігу еволюції, зв'язала б із водою, зі спрагою та її вгамуванням усі ті почуття, обряди, узаконення й заборони, які пов'язані з любов'ю: адже тоді напитися, коли кортить пити, було б справою надзвичайною, майже дивом... А щодо повій, то хіба б ми не відчували від пиття найбільше втіхи, якби пили з джерела на перехресті, з криниці біля путівця?..

— Порівняння не нове.

— Ви маєте на увазі оту революціонерку? Але згадайте, що її опонент поставив запитання про склянку і відмовлявся пити з тієї склянки, з якої пили інші. Більше схоже на відповідь консерватора, як по-вашому?

— Я б сказав, це більше схоже на відповідь пуританина... Зрештою всі революціонери — пуритани. І потім, хіба це не консерватизм, що доходить до реакційності, — висловлюватися за легалізацію проституції?

— Але я такою ж мірою реакціонер, як і революціонер.

— І не ставите запитань про склянку, — не без злості мовив я.

— Стоп! — вигукнув дон Гаetano. — Не переходьте на брутальності. Постарайтеся забути всі ці вульгарні пасквілі на священників, якими нашпиговані всі італійці, навіть ті, що ходять до церкви. Будьте проникливіші й серйозніші... Я можу сказати про себе словами середньовічного хроніста, мовленими про Генріха VII: «Він пильнував чесноти і, як видно, від неї і загинув зсередини». Якщо я спрощую те, що прийнято називати коханням, то це через свою чесноту. А ви ускладнюєте саме через те, що не чеснотливі. Звичайно, я згоден, чеснота страшна, але тільки перший час, коли зробиш вибір і починаєш пильнувати чистоту... А потім приходять те саме — хто-хто, а ви мене зрозумієте, — що буває в мистецтві з будь-ким, хто ним займається: межі та заборони, тільки створюють форму і перестають бути межами й заборонами. Так і чеснота

є найвища форма, на яку може замахуватися самолюбство: вона перетворює життя в мистецтво.

— А я не можу жити, — заявив я, — якщо не кохаю жінки, з усіма складнощами, які тут можливі. Не завжди одну й ту саму, звісна річ. Одна зникає з моїх обріїв, на її місці з'являється інша. Іноді друга з'являється раніше, ніж зникне перша.

— Закладаюся, що жінка завжди одна й та сама. Я маю на увазі — характером, а можливо, й зовнішністю.

Трошки подумавши, я відповів:

— Ви, напевне, виграли б.

— Ось бачите, — сказав дон Гаetano. — Ваша хвороба — та сама, що у всіх, вона банальна... У віці статевої зрілості дитинство закінчується, але більшість людей примудряється лишатися дітьми і в сфері еротичній, куди приводить їх дозрівання... Я скажу ясніше: найповажніше відкриття фахівців з дитячої психології (а вони навідривали багато дрібниць) — це те, що називається законом повторення однакового чи подібного, не пам'ятаю точно... А втім, відкрити його було б не так-то й важко!.. Дитина просить, щоб їй розповідали одну й ту саму казку, воліє одну іграшку, весь час грає в одну гру — поки перестане бути дитиною. Донжуанство є лише дотриманням цього закону після статевої зрілості: замолоду, в старості. Ви перейшли від молодого віку до старості, пропустивши зрілий вік, оскільки в людей, улеглих цій хворобі, зрілого віку не існує. Донжуанство є незрілістю, що триває аж до здитиніння (а це найзакономірніший вихід) і до смерті... Завважте, всі донжуани дитиніють.

— Я застрелюся раніше. Якщо збагну, що справді хворий на донжуанство.

— Хворі, — заявив дон Гаetano. — Але не застрелитесь раніше — з тієї простої причини, що не помітите узграничної лінії, не помітите переходу.

— А вам не здається, що ви зараз пустили проти мене в хід давню зброю католицької сексофобії? З однією лише різницею: ви погрожуєте мені не перспективою потрапити в пекло, а здитинінням.

— Помиляєтесь, і вельми: католицтво зроду не страждало на сексофобію. В минулому воно тільки те й робило, що збагачувало й витончувало такі відчуття. Хіба що тепер у схильності церкви до вседозволеності і можна виявити струмінь сексофобії... А щодо перспектив чи погроз, то нічим вам не погрожую. Я лише констатую факт. Ви теж можете його констатувати, якщо роззирнетесь довкола. Я думаю, ви знали чоловіків, які вганяли за спідницями — за багатьма по черзі або за кількома зразу. Спробуйте пригадати, які були останні роки їхнього життя, — кинув дон Гаetano й пішов геть, давши мені займатися невтішними розвідками.

Точно за годину майданчик знов роївся приїжджими. Так, вони віддавалися медитації, це зразу було видно: їм не терпілось поділитися один з одним наслідками міркувань — діловими пропозиціями в цифрах і цифрами в ділових пропозиціях, пікантними деталями з приводу друзів-ворогів і ворогів-друзів, лестивими чи зверхніми характеристиками, масними анекдотами не першої свіжості. Здебільшого шептались, розбившись на пари, і мені згадалося правило, обов'язкове в семінаріях: *nunquam duo* (ніколи вдвох), — його б належало зробити обов'язковим для всякого зібрання католиків. Легко було уявити, що пара, яка гомоніла ліворуч від мене, кує змову на пару праворуч, і навпаки, і так кожна пара, від чого майданчик перетворювався на щось подібне до ткацьких кросен із щільно напнутими нитками ошуканства та запроданства й човниками, що снували туди-сюди.

Я переходив від пари до пари, від купки до купки, вихоплюючи окремі слова, уривки речень і цілі речення, то вимовлені пошепки, то недоказані й нерішучі, то впевнені. Загалом складалося враження, ніби всі говорять про денну трапезу та про вечерю, яка чекала нас години за дві-три, про те, що в одних ще не з'явивсь апетит, а інші уже встигли виголодатися. Той їсть, той голодний, той ще не їв, не хоче їсти, хоче, але не може, треба його змусити, годі йому так об'їдатися, є ж межа — і так без кінця-краю. Я зрозумів, що все це — іносказання, і тут же втілив їх у наочний образ, уявивши собі, як ці люди борсаються під лавиною напівперетравленої їжі.

Я пішов до лісу і повернувся в готель, коли всі вже сиділи за столами.

Дон Гаetano порухом руки запросив мене зайняти моє звичне місце. Кардинала та єпископів уже не було, на їхніх стільцях сиділи дві інші особи, яким дон Гаetano мене відрекомендував. Їхні імена та посади були мені відомі. Я вирішив завтра ж їхати далі.

У розмові, хай би якої матерії вона торкалася, я не брав участі. Та й слухав лише тоді, коли озивався дон Гаetano. Його зауваження були короткі й вигострені: цитати, проказані з холодною беззастережністю, каламбури, дотепи. Все це здебільшого призначалося для мене: річ у тім, що дон Гаetano, хоча й відводив очі та дивився в далечінь відсутнім поглядом, насправді вивчав мене, намагаючись угадати причину моєї мовчанки. Тому він і пропонував мені свою спілку: мовляв, розумію ваш нетерпець, але погляньте, як я з вами поводжуся. Одначе я був злий і на нього.

Після вечері співтрапезники потяглися надвір, і я побачив, що всі поступово збираються біля дона Гаetano — не випадково, а тому, що їм так заздалегідь приписано. Це вже ставало цікавіше.

Спершу стали кружка. Потім,— очевидно, коли впевнилися, що всі в зборі,— кружок розпався й перетворився у квадрат. Дон Гаetano опинився посередині першої лави квадратної колони. Вишикувавшись, гості постояли секунду нерухомо, і пролунав голос дона Гаetano:

— В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь!

І-колона рушила. Я вже казав, що майданчик був просторий; ще більшим він видавався тепер, коли майже всі ліхтарі були погашені. Колона промарширувала від під'їзду готелю до протилежного краю майданчика. Там, як мені здалося, змішалась і на превелику силу вишикувалася знову; але всі й далі хором читали «Отче наш». Тепер колона рушила до під'їзду, скандуючи «Богородицю». При світлі, що падало з дверей і вікон вестибюля, я побачив дона Гаetano: він як і перше, йшов у передній лаві, але поряд із ним були вже не ті люди, що хвилину тому. Колона виявилась упорядкованішою, ніж мені видалося було здалеку: дон Гаetano зупинявся незадовго до повороту кругом, колона розламувалася навпіл, обходила нерухомого дона Гаetano і змикала лави; до моменту повороту кругом він опинився посередині останньої шереди, яка тепер ставала першою. Звісно, хтось збивався з ноги, проте ритм читання молитов не порушувався.

Поряд зі мною хтось стояв. Спершу я не звернув на нього уваги, але потім, почувши смішок і ядучий шепіт, обернувся. Чоловік був без піджака, із заткнутою за комір серветкою; другою серветкою він витирив собі обличчя й голову.

— Я приїжджаю сюди щоліта, щоб не пропустити це видовисько,— сказав він,— хоча мені й погано платять. Ні, ви тільки погляньте на них!— Він реготнув коротко й ущипливо, потім сказав скоромовкою, як у кінотеатрі, коли не хочуть згубити нитку дії або прогавити появу нового героя: — Я кухар.— І він поринув у споглядання, лише вряди-годи мало не верещав з утіхи.

І недарма. Вони того заслуговували: це ходіння туди-сюди затемненим майданчиком — не поважним кроком погуляльників, а прискореним маршем, ніби всі боялися темряви й поспішали до освітленої стяги під самим готелем (і тут насправді хода колони сповільнювалася, люди ніби вагалися, рушати чи не рушати назад у темряву); ці голоси, що скандували «Отче наш», «Богородицю», «Слався» з якимсь істеричним надриком; голос дона Гаetano, що лунав чергою з ними, окремих і холодний, такий, що вимовлені ним слова «тайна вість», «таїнство спасіння», «древній змій» або «меч, що пронизує душу» набували речового сенсу, перетворювалися з метафор на передвістя подій, які мусили незабаром звершитися в цьому місці, на межі цього світу і пекла, на межі, якою був готель «Зафірова Пустинь». У такі хвилини навіть тим, хто, мов кухар та я, бачили тільки нице шарлатанство й гротеск, одкривалось у цьому ходінні туди-сюди серед темряви і в читанні молитов щось істинне: справжній страх, справжня скруха — словом, щось причетне до правдивої сутності духовних вправ, ніби їхні учасники зазнавали і щирої розпуки серед сум'яття в отхлані пекельній, у мить перетворення. І несамохіть спала на пам'ять та Дантова отхлань, де несуть кару злодії.

— Вам сподобався розарій?¹ — запитав мене наступного дня дон Гаetano.
— Дуже.
— Я так і знав.
— Шкода, що всього двоє глядачів дістало втіху: кухар і я.
— Кухар... Атож, я знаю, він запекий... Розумник, це видно з того, як він готує, проте антиклерикал затятий, на старовинний лад. Не думаю, щоб він був комуністом — республіканець або соціаліст, напевне... Але ви помиляєтесь, що тільки двоє дістали втіху: я був третій.

— Дозвольте поставити вам ще одне запитання.

— Будь ласка.

— Що ви за священник?

— Звичайний, такий самий, як і всі.

— Не можу повірити.

— А ви багато священників знаєте?

— Чимало,— відповів я.— Знав раніше: у дитинстві, в юності. В маленькому селі. Двох чи трьох добрих і ще з десятків кепських. Добрі — це ті, що не пхали носа в чужі справи, не надто багато лупили за вінчання, похорон і хрестини, якимось оздоблювали — себто псували — свої церкви і не давали приводу для пліток. Кепські — це були скупі й жадібні, вони дозволяли своїм церквам руйнуватися, на сповідях під'юджували дружин проти чоловіків, і круг них постійно товклися всілякі урсулини, «дочки Марії» і просто святенники з грішми. Але й добрі, і кепські були, безперечно, геть невігласи.

— Розумію, ви сушите собі голову, чи віднести мене до добрих а чи до кепських... Скажу вам — я дуже кепський.

— Ні, я сушу собі голову не над цим.

— Над цим, і ні над чим іншим. І ви б давно віднесли мене до кепських, якби не маленька завада: я не цілковитий невіглас... Усі книги перечитав... Але можу звільнити вас од цієї завади: я кепський священник, бо, на відміну від ваших знайомих, прочитав дуже багато книжок... Хочу зробити вам ще один маленький подарунок, він пояснить вам, що я відношу себе до числа кепських священників не зі скромності, а з переконання: добрі священники — це і є саме оті кепські. Церква зобов'язана тим, що вижила, і не тільки вижила, а й затріумфувала в віках, не так добрим, як кепським священникам. Досконалість додає життя саме видимий образ недосконалість. Священник, що грішить проти сану або навіть усім своїм способом життя заперечує його святість, насправді її підтверджує, підносить, слугує їй... А втім, ця істина досить банальна, я міг би викласти її тонше і складніше.

— Отже, найкращим папою був Олександр Шостий?

— Це теж банальність. Даруйте, але такого заперечення я міг би чекати від кухаря. Але я ладен воювати на вашій території: атож, Олександр Шостий був видатний папа, помимо своєї волі. Запитайте мене, кого я обрав би — Пія Десятого чи Олександра Шостого...

— Ви обрали б Олександра Шостого!

— Безперечно. Але ми — майте на увазі! — не виходимо за межі нашого парадокса. А якщо вийдемо, я можу сказати так: велич церкви, її позалюдськість полягає в тому, що в ній утілений своєрідний принцип абсолютного історизму — всяка внутрішня подія в ній співвіднесена зі світом зовнішнім, є доконечно необхідна й безумовно корисна, так само як і всяка особистість, що служить їй і свідчить про неї, як і кожен щабель її ієрархії, всяка зміна і спадковість...

— Ви фанатик.

— А як я можу, по-вашому, не бути фанатиком у цьому облаченні? Якщо ви, звичайно, розумієте під словом «фанатик» людину, для якої є бодай щось безумовне... Але моя впевненість — це вам, звичайно, невідомо — буває так само руйнівна, як і ваші сумніви... Коротко, ми можемо повернутися до парадокса, якщо парадокс — це найприємніша для вас форма істини.

— Ні, не треба. Більше того, скажіть мені просто і прямо, що таке церква.

— Добрий священник відповів би вам: це община, скликана Богом. А я,

¹ Певна послідовність молитов, звернених до Мадонни.

кепський священик, відповідаю: церква — це пліт. Якщо хочете — пліт «Медузи», але принаймні пліт.

— Я пам'ятаю картину Жеріко, — сказав я, — але майже не пам'ятаю, що там сталося, на цьому плоті, хоча зо три роки тому читав на цю тему цілу книжку. Щось страшно, адже він увійшов у прислів'я?.. Хтось на ньому врятувався...

— П'ятнадцятеро із ста сорока дев'яти — можливо, занадто багато... Ні, я кажу не про тих, що були на плоту «Медузи», я кажу про церкву. Десята частина — це надто високий відсоток.

— А те, що ці п'ятнадцятеро зробили задля свого порятунку?

— Це для мене не важливе. Тобто для мене це перестає бути важливим, як тільки пліт «Медузи» стає метафорою, а мова йде про церкву.

— Я волів би потонути разом із кораблем.

— Ні, зараз ви саме намагаєтеся вплинь наздогнати пліт. Бо корабель уже втонув. — Дон Гаetano посміхнувся, ніби щось його втішило. — Ви цього не помітили?

Я зостався сам. Міркуючи про пліт «Медузи», намагаючись згадати, що там сталося, рушив до своєї машини. Докопатися в пам'яті до конкретних фактів не щастило, але я нібито знову відчув той жах, яким перейнявся був, читаючи ту книжку. Людожерство, майже напевне. «Сіє єсть тіло моє, сія єсть кров моя». «Тотем і табу» — моя перша зустріч із Фрейдом; велике одкровення, сліпучий спалах. Потім усвідомлюєш, що великі одкровення відбуваються при світлі скромнішому, але постійному, і їх майже не помічаєш... Ні, я не пливу навздогін за плотом. І корабель ще не зазнав трощі. Для мене життя — й досі судно, остійливе і з добрими щоглами...

Я поїхав до міста. Пекло! Але я поринув у нього з насолодою, погоджуючись на цю жарінь, на цю давучу спеку ніби назло донові Гаetano та готелю-пустині з його свіжістю та лагідними леготами.

Повернувся я в пустинь перед обідом, але тільки на те, щоб виспатися в лісі. Такий принаймні був мій намір. Скінчилась, однак, моя прогулянка на моріжку, де засмагали жінки, і цього разу в їхньому товаристві. Години, проведені з приємністю! Але далі загравань я не пішов, хоча й обрав ту, що відповідала на них з найбільшою охотою (а втім, вона й відповідала так охоче тому, що мені не пощастило приховати свій вибір). Я твердо вирішив завтра їхати, а сьогодні лишився в готелі тільки задля того, щоб знову побачити сцену читання Розарію. Вона мене зачаровувала, зовсім як того кухаря.

Але в ланцюгу причин і наслідків кувалася нова ланка.

Обід минув звичайно. На місці тих чотирьох, що вчора займали місця кардиналів та єпископів, сьогодні з'явилася нова четвірка. Я збагнув, що дон Гаetano, утримуючи при собі міністра та промисловця, день у день змінює чотирьох співтрапезників — з невідомих мені причин. Він відрекомендував їх мені, я знав їхні імена, вони — моє. Один був президент великої державної корпорації, що обійняв цю посаду недавно і задля неї зрікся місця в сенаті. Гостра лисяча фізіономія. Вельми обізнаний з отцями церкви і трудами схоластів: за обідом вони з доном Гаetano безперервно перекидалися цитатами, ніби грали в пінг-понг. Зрештою мені стало цікаво слухати про Орігена, Ірінея і Псевдо-Діонісія, але зовсім не в значенні церковної ортодоксії. Радше — як би це пояснити? — в душі Борхеса.

Після вечері, як і вчора, ми всім роєм заповнили майданчик. Я вмовстився поряд із кухарем, який вийшов раніше.

— Ви теж увійшли в смак, — сказав він мені замість привітання.

— Атож, видовище незвичайне.

— Ні за які гроші не побачиш: мені можете повірити, я за це плачу. А рано чи пізно заплачу повну ціну: схоплю запалення легень, напевне схоплю. — Він ретельно обтерся серветкою, яку тримав напоготові: обличчя, потилицю, маківку, вуха. — Ви не уявляєте собі, яке то пекло кухня, а я виходжу на повітря без усякої остороги, бо в мене й там повно справ, і тут не хочеться нічого прогавити — ось і квапишся... Але яка втіха, Господи, яка втіха бачити, як усі ці сучі діти марширують туди-сюди й читають розарій...

— Ось бачите, отже, церква здатна навіть невірним давати втіху.
— Можливо, й так. Тільки мені чхати на церкву.
— Чому ж тоді ви зв'язалися з цим готелем? Адже його тримають священики.

— Випадково. Вірніше, один приятель мене обдурив. Каже, зле себе почуваю, підміни мене на два дні. А насправді знайшов собі інше місце, де краще платять. Коли я про це дізнався, то хотів усе покинути. Але дон Гаetano... І потім, ця вистава... Тільки донові Гаetano я сказав, що рано чи пізно кину в суп кіло стрихніну — і поминай як звали.

— А дон Гаetano?

— Знаєте, що мені відповів цей сучий син? — У лайці кухаря вчувались і захоплення, й відданість.— Він мені каже: «Сину мій, коли цей день настане, попередь мене, я виллю свій суп». Бачите, що це за тип?.. Стривайте, починають — прожебонів кухар і вмовився зручніше.

Вони справді почали. Квадратна колона рушила під голосне читання дона Гаetano:

— В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! Аміны!

— Ангел, від Бога посланий...

— Отче наш, сущий на небесах...

— Богородице...

— Слава отцю...

— Отець спервовіку...

— Отець, після гріхопадіння...

— Отче наш...

— Богородице...

— Слава отцю...

— Радуйся, царице небесна...

То голос дона Гаetano, то голос хору підносили молитви в нічну пітьму, але все це: голоси, смисл слів, безглузде ходіння туди-сюди (так кидаються звірі у клітці), топтання на місці в тьмяному світлі і шпаркіший, зляканий рух у бік темряви,— все це нагадувало викликання мертвих, ворожбу, але з тією домішкою шахрайства та гротеску, що їх убачає в усякому спиритичному сеансі людина, яка не вірить у спиритизм.

— Свята Маріє...

— Свята Мати Божа...

— Діво дів...

— Мати Христова...

— Мати благодаті Божої...

— Мати Пречиста...

У мені оживала пам'ять не про самі латинські слова в старосвітських молитвах, але про те, як ці слова вимовляли жінки, збираючись читати Розарій — узимку біля жаровні, влітку на подвір'ї,— давно, в роки мого дитинства. І до гротескового видовиська додавалися гротескні спогади — а надто коли мені згадалося, що «*turris eburnea*» перетворювалось у них на «*bugrea*»¹. Це було наче обіцянка там, у раю, хліба з маслом, який я любив малим.

— Вежа слоновокістна...

— Хором золотий...

— Ковчег заповіту...

— Брама небесна...

Тільки-но дон Гаetano вимовив це, тільки хор устиг підхопити «молися за нас», як почувся звук — ніби бахкання корка.

Колона була на протилежному краю майданчика, далеко від парадного входу й від того місця, де сиділи ми з кухарем. Вона щойно виконала поворот кругом, як раптом між словами «брама небесна» та «молися за нас» цей постріл різко зупинив її, а потім змішав лави й погнав урізнобіч.

На місці залишився тільки дон Гаetano. А позад нього, метрів за десять-п'ятнадцять — ясна пляма, навіть не пляма, а купа.

¹ Вежа зі слонОВОЇ кістки (лат.)...з вершковОГО масла (італ.).

Знадобилося добрих півхвилини, щоб ця купа набула для мене обрисів розпластаної людини, — стільки ж, скільки знадобилося й донові Гаetano. Дон Гаetano стояв спершу нерухомо, наче статуя, звернена обличчям у бік готелю, тоді обернувся і рушив до впалого. Я бачив, як дон Гаetano нахилиється й термосить його. Ми з кухарем підхопилися й кинулися туди ж. Підбігли ми тієї миті, коли дон Гаetano, стоячи навколішки й простерши руки в повітря, вимовляв:

— Відпускаю тебе в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа! — Він поглянув на нас і звівся з колін, а тоді докинув уже для нас: — Помер.

Це був той колишній сенатор, нині президент великої державної корпорації, який за обідом грав у цитати з доном Гаetano. По смерті обличчя його втратило лисячий вираз, у ньому з'явилася якась крихкість, ніби воно було виточене з делікатного матеріалу, і журлива задуманість. Я добре розглянув його при світлі запальнички. Потім позирнув на кухаря й на дону Гаetano. Цей мерзотник піп був незворушний. А кухар пітнів дужче, ніж біля плити.

Утікачі верталися потроху, обережно, але й нетерпляче: цим людям було цікаво, але того, що їм судилося побачити, вони боялись. Питали одне одного, а підійшовши ближче, запитували нас:

— Хто це?

— Що сталося?

— Як це могло статися?

— В нього стріляли?

— Хто стріляв?

Як у лихоманці. Згодом довкруг нас утворилося щільне коло. Я вийшов з кола, працюючи ліктями, кухар — слідком за мною. Дон Гаetano сказав:

— Треба викликати поліцію. — І, розпорядившись не торкатися до вбитого, теж вийшов із кола і подався сягнистою ходою в готель.

Ми з кухарем подалися на свої місця. І до мене дивним чином повернувся настрої глядача: я ніби збагнув, що цей злочин — то просто черговий номер геппенінгу й мета його — зробити динамічнішим і співзвучним нашому часові це безглузде читання Розарію. Але кухар був дуже стурбований.

— Добре, — сказав він тремтячим голосом, — що я сидів поряд із вами.

— Чому? Ви гадаєте, нас можуть запідозрити?

— Наперед нічого не можна знати... Треба ж знайти, кого запідозрити, а серед тих шукати не стануть... Думаєте, хтось запідозрить, що вони вбили свого побратима, та ще й коли всім кагалом читали розарій?

— Але, окрім них, нема кому...

— Це ви так говорите, — сказав кухар, — і я скажу так само. А ось поліція — та подумає на когось із них лише тоді, коли переконається, що ні в кельнера, ні в кухарчуків, ні в тутешніх селян, ні в нас із вами не було ніяких причин відправляти цього паночка на той світ... А втім, до вас вони, може, й поставляться з пошаною.

— Хоча б тому, — жартував я, — що я ніколи не виявляв бажання всіх їх отруїти.

— Не нагадуйте мені про це. Ви жартуєте, а ось поліція, коли щось таке дійде до її вух, від мене вже не відчепиться. Я її знав, ще й як знаю...

— Вам доводилося мати справу з поліцією?

— Атож, але не через свій власний переступ, а через те, що вчинили зі мною. Мене обікрали. Свиснули гаманець. Якийсь невідомий мені тип, якого я підвіз на машині. Я заявив у поліцію. І ви знаєте, що вони подумали?

— Запідозрили симуляцію злочину.

— Точно! Вони катували мене півдня. «Одружений?» — «Так». — «Позашлюбні зв'язки?» — «Нема». — «Граєте?» — «Не граю». — «Навіть у лотерею?» — «Навіть у лотерею». — «Борги?» — «Жодної ліри». — «Скільки було в гаманці?» — «Близько ста тисяч лір». — «А точніше?» — «Не знаю». — «Це неможливо». — «Ще й як можливо...» Так ми пікірувались, поки я геть розізлився і заявив сержантові: «А скажіть-но мені цілком точно, скільки у вас у гаманці». Він з несподіванки задумався, потім так сухо відповів: «Тридцять сім тисяч п'ятсот лір». А я по наївності кажу: «Давайте побачимо». Що тут почалося — кінець світу! Потім вони викликали дружину й сказали, ніби я маю

на утриманні якусь жінку. Коротше, прикрощів не обкидаєшся. І це коли тебе обікрали. А уявіть собі, що вони пронюхають про ті мої слова... Але дон Гаetano мене знає, він доносити не стане, а якщо йому хтось нагадає, він напевне мене захистить.

— Авжеж,— відповів я.

Дон Гаetano вийшов з готелю, зупинився у дверях і плеснув у долоні, закликаючи до уваги:

— Прошу всіх до мене!

Потроху люди посходилились, й дон Гаetano заявив:

— Зараз прибуде поліція. Мені порадили не чіпати труп і взагалі триматися від нього якнайдалі. І щоб ніхто, звичайно, не їхав з готелю й не лягав спати: все одно збудять... Сідайте з цього боку і постарайтеся згадати все, що ви бачили і чули в момент пострілу або трохи раніше. Що ясніше й коротше ви відповідатимете, то швидше ми спекаємося цього клопоту.— Він знову лягнув у долоні, цього разу обернувшись до прислуги, що з'юрмилає у вестибюлі.— Принесіть простирадло накрити тіло та засвітіть усі ліхтарі.

Світло спалахувало трьома хвилями, чимраз яскравіше. Мерця на краю майданчика стало ясно видно. Але за кілька хвилин двоє служників накрили його, як заметом, білим простирадлом. Ніч наповнилася суєтною мошкорою та ящірками, що з шурхотом пробігали по стіні до засвічених ліхтарів. І тут я відчув ніби просяння: мені відкрився досі не видимий жах, і навіть розлита довкола тиша була, здавалось, подібна тій, у якій снують ящірки. (Ці плазуни завжди були мені огидні, а той, хто обстоює їхню корисність у загальній світобудові, оскільки вони поїдають шкідливих для рослин комах, мав би визнати порушенням ладу якщо не існування ящірок, то існування комах: світобудова була б краща, якби не існувало ні мошви, що шкодить рослинам, ні ящірок, що її пожирають.)

Раптом пролунав трохи тремтячий голос, який не відповідав нахабству вимовлених слів; говорив міністр:

— Дон Гаetano, ви повідомили поліцію, що тут ми?

— Хто «ми»? — холодно запитав дон Гаetano.

— Ми... Ну, загалом, усі ми... Я, мої друзі...— Міністр б'єкотів збентежено.

— Атож, особисто вас я назвав,— підтвердив дон Гаetano. Проте звучало це так: мені довелося признатися, що я часом буваю в не дуже добірному товаристві.

Мене ця репліка втішила. І кухаря теж: він штовхнув мене ліктем.

Міністр знітився. В такому собі партері, де ми розмістилися рядами, обличчям до мерця, знов зависла мовчанка. Потім дон Гаetano сказав:

— Мені не хочеться думати, що це був один із вас...

Всі зразу ж подумали, що це був один із нас. Усі, окрім, зрозуміло, вбивці. Кожен озирався на сусіда, ніби міг раптом розпізнати в ньому злочинця, який застрелив людину.

— Я думаю,— вів далі дон Гаetano,— що стріляли з лісу, може, вжарт.

— Який сучий син...— шепнув мені кухар.

Тим часом із партера почувся хор голосів, що висловлював згоду. Хор ще не затих, коли з гуркотом підкотила поліція.

— Чудово, чудово,— сказав комісар, миттю оглянувши все довкола: ми — по один бік майданчика, вбитий — на поважній відстані, коротше, все за його приписами. Потім він наблизився до дон Гаetano й потис йому руку.

— Дорогий комісаре!— вимовив як привітання дон Гаetano.

— Яке нещастя!— сказав комісар. І попрямував у супроводі дон Гаetano до вбитого. Скоряючись інстинктові, я підвівся й пішов за ними, кухар — слідком.

Комісар підняв простирадло, подивився, зітхнув, знову накрив тіло й запитав у дон Гаetano:

— Хто він?

— Президент фірми «Фурас», вельмишановний Мікелоцці... На останніх виборах обраний у сенат, але потім зрікся мандату, щоб посісти пост президента «Фураса». Чудовий чоловік: освічений, чесний, сумлінний...

— Чи можна в цьому сумніватися? — сказав комісар. Але в словах його був відтінок іронії, неначе він хотів сказати: радий би, та не можна!

— Авжеж, — відповів дон Гаetano, піймавши ту іронію, як промінь сонця люстерком, і повертаючи її комісарові, ніби кажучи: нічого не вдієш, мій любий, доведеться тобі пострибати.

— Де обслуга готелю? — запитав комісар.

Кухар штрикнув мене ліктем у ребра.

— На місці, — відповів дон Гаetano. — Ні на кого не можу нічого сказати.

— А в окрузі? Я маю на увазі — якийсь селяк, злий на вас, на готель...

— Ніхто на мене тут не злий, — сказав дон Гаetano з досадою. —

Селякам — тим небагатьом, що тут залишились, — готель приносить вигоду: вони продають яйця ніби з власного курника, хоча самі купують їх у місті, і сир, і зелень... Люди приїздять сюди, а від'їжджаючи, тішать себе ілюзією, ніби везуть додому доброякісні сільські продукти...

— Але, може, якийсь фанатик...

— Ви натякаєте на ті історії, що траплялися тут після того, як я вбудував скит відлюдника в готель... Ні, все позаду: тверді прибутки розхитують тверді принципи, а дрібні заробітки роблять терпимими дрібних фанатиків.

— Але ж повинна бути причина... Або гаразд: обличмо причини — але хтось та мав стріляти. Щоб застрелити когось, треба вистрілити, еге ж? — Він обернувся до мене та кухаря, чекаючи підтримки.

— Очевидячки, так, — сказав дон Гаetano.

— Але хто ж стріляв?

— А це, дорогий комісаре, справа поліції — виявити, хто стріляв. Так я думаю...

— Звісно... — Комісар зітхнув так, як зітхає людина, що змирилася з долею. — Це справа поліції, саме поліції... Але в момент пострілу поліції тут не було...

— А ми, навпаки, були — це ви хочете сказати? Але повірте мені, ми в тому ж самому становищі, що й поліція, якої тут не було, в кожному разі, ті з нас, які стояли в колоні й читали Розарій.

Кухар знову ткнув мене ліктем.

— Усі, окрім убивці, — вставив я.

— Дон Гаetano глянув своїм звичаєм так, ніби мене не бачив. І вимовив з глибоким подивом, ніби мої слова втопили його в безодню страждань або піднесли на висоти надії:

— То ви думаєте, один з нас, один із тих, хто читав зі мною розарій, — він наголосив це «зі мною», — убивця?

— На жаль, я так думаю.

— Але чому?

— Я певен. Передусім у мене, як любителя пістолетної та рушничної стрільби, є на це вухо: а постріл був низький, приглушений, так ніби стріляли впритул. Закладаюся, що йому стріляли в спину і що піджак довкола рани обпалений.

— Ми не можемо перевірити це зараз же: треба дочекатися прокурора та лікаря, — сказав комісар.

— А далі? — спитав дон Гаetano з поблажливістю екзаменатора, який уже вирішив завалити учня.

— А далі — умовивід: якщо стріляли не з шереги, а здалеку, з узлісся, наприклад, то пострілів було б два чи три — з утіхи стріляти по купі людей.

— А якщо хтось засів на узліссі, аби вистежити кролика чи зайця, і раптом вистрілив випадково?

— Так полюють при місячному світлі, — пояснив я, — а нині місяця нема. І полюють з рушницею, а ми чули пістолетний постріл.

— Це ви чули пістолетний постріл. А той постріл, що чув я, можна було зробити і з пістолета, і з рушниці, і з пляшки шампанського, — уточнив дон Гаetano.

— Але убили його не корком від шампанського, — сказав кухар.

Мене здивувало, що дон Гаetano ніяк не зреагував на іронію кухаря, лише сказав:

— Авжеж, авжеж,— і зник.

Прибув прокурор, а слідом за ним — лікар. Мені здалося, що прокурора я зустрічав раніше, але не міг згадати, де й коли. Так буває, коли пам'ятаєш людину худою, а вона погладшала, або навпаки. Проте прокурор був не гладкий і не худорлявий. Оглянувши труп, він неухважно подивився на мене, тоді придививсь пильніше, нерішуче потер пальцями підборіддя, і я раптом збагнув: у його голові відбувається те саме, що й у моїй. Та коли кухар звернувся до мене на прізвище, очі в прокурора зайнялись, як у того учня, що перший розв'язав задачу.

— Ти пам'ятаєш? — вигукнув він.— Випускний клас, сорок перший рік... або сорок другий.

— Сорок перший... Так, тепер згадав: Скембрі.

— Скаламбрі,— поправив прокурор.

— Атож, Скаламбрі...

— Понад тридцять років... Мабуть, десь-інде я тебе зразу впізнав би, але тут!..

— Ти дивуєшся, що зустрів мене тут? Я й сам дивуюся.

Він узяв мене під руку жестом давнього знайомого:

— Розкажи, розкажи мені...

Мені стало ніяково. Я завжди ретельно уникав зустрічей через багато років із однокласниками та з жінками, яких любив замолоду. А тепер мені було ніяково не лише через оті минулі тридцять з гаком літ, але й від того, що шкільний товариш застав мене саме тут, і саме в такій ситуації, й що він виконує обов'язки прокурора, й що тримається зі мною по-панібратськи. Для цього не так-то багато важить кілька місяців, проведених в одному класі. Тільки двоє однокласників відігравали колись важливу роль у моїм житті: з одним я бачуся постійно, другого не здибав ні разу. Ми всі троє були серед останніх з успішності, але читали багато книжок, що не мали ніякого стосунку до шкільної програми, ходили щовечора в кіно, розповідали один одному, в кого закохалися, кого розлюбили... А Скаламбрі, наскільки я пам'ятав, був саме з числа відмінників — тих відмінників, що зроду не давали списати переклад з грецької на італійську або з італійської на латину (цю останню вправу ми ненавиділи понад усе, як найбезглуздішу тортурну).

Я не мав бажання розповідати йому про своє життя-буття,— навпаки, кортіло побалакати про вбивство. Але тільки-но я почав, він ухилився від розмови з недбалою неухважністю,— чи то вдаваною, чи то щирою, від досади на такий пізній виклик, на це товариство священиків і політиків, бо доводилося вести слідство обережно, делікатно й з осторогою, що було незвично для нього (в цьому я не міг сумніватися, дедалі чіткіше пригадуючи, яким він був у школі). Хай би там що, нашу розмову урвав міністр. Скаламбрі впізнав його, випустив мою руку — й відтак забув про мене.

Міністр був украй привітний, мій однокласник не поступався йому. Після обміну найвишуканішими люб'язностями міністр сказав нарешті:

— Пане прокуроре, ви, гадаю, захочете вислухати враження кожного з нас, бо ні про що, крім вражень, ми не можемо, гадаю, вас повідомити... Але ж нас так багато, самі бачите... Дозвольте запитати вас, чи не можна відкласти це на ранок, на будь-яку годину, зручну для вас...

— Авжеж, авжеж,— поквапивсь погодитися Скаламбрі.

— Дякую вам,— сказав міністр. Він завмер на хвилину, зосереджено розглядаючи фізіономію Скаламбрі, як розглядають карту, намагаючись знайти на ній багато разів чуту назву, знайоме село. Потім протягло зітхнув і наприкінці докинув: — Як усе заплутано!

— Я ще нічого не знаю,— обачливо відповів Скаламбрі.— Крім, звичайно, того, про що повідомив мене комісар: особу вбитого, факт пострілу з вогнепальної зброї...

— Людина бездоганної моральності. А його делікатність, його принциповість були...

— Взірцеві,— закінчив Скаламбрі.

— Воістину взірцеві,— сказав міністр, ніби відчуваючи небезпеку, що без

цього прислівника в прикметнику «взірцеві» раптом заграють грані недовіри та іронії.

— Саме тому, — зауважив Скаламбрі, — справа, як ви вдало висловилися, може заплутатись... Як тут не те що знайти, а бодай уявити мотиви злочину?

— Гм, ваша правда, ні знайти, ні навіть уявити... Але я дозволю собі передбачити наперед ваш висновок: ніяких мотивів і не було.

— Мотиви завжди є, пане міністре, завжди: жалюгідні, шалені, незримі для погляду нормальної людини — але вони є.

— Атож, атож, — погодився міністр, — жалюгідні або шалені... Наш дорогий Мікелоцці міг стати, бідолаха, тільки жертвою шаленства. — Ім'я Мікелоцці пролунало у нього як хлип.

— Незамінна людина, — зауважив Скаламбрі, єдино аби показати, що й він поділяє скорботу міністра.

— Незамінна, — луною озвався міністр, викликавши в моїй пам'яті іншу, віддаленішу луну: велика книга Коллоді, кіт, який щоразу повторює останнє слово лиса. — Подумайте, він зрікся парламентського мандату, щоб посісти місце президента фірми «Фурас».

— Шляхетна жертва!

З перших же реплік склалося враження, ніби переді мною розігрують абсурдистську п'єсу Йонеско. Але що занадто, то занадто: ці двоє були такі поглинуті один одним, що нагадували парочку, яка обнялася на лаві посеред велелюдного бульвару в годину пік, і я скромно відійшов до кухаря.

Кухар і досі не заспокоївся. Я підбадьорив його, побажав на добраніч, і подався до себе в номер, але години до третьої ночі ще вряди-годи чув знервовані голоси поліцаїв.

Прокинувся я о дев'ятій. Спершу з таким почуттям, ніби всі вчорашні події мені приснились. Та, ледве відчинивши вікно, я повернувся до реальності: на майданчику вешталися люди в уніформі, стояли сіро-зелені поліцейні машини, там, де вчора лежав вельмишановний Мікелоцці, залишивсь окреслений крейдою лиховісний контур, а всередині контура виднілася теракотово-червона пляма, схожа обрисами на легеню.

З постояльців готелю на майданчику не було видно нікого: чи то всі сиділи по номерах, як я, чи продовжували свої вправи.

Я вийшов з номера; тиша в коридорах навіювала думку про монастир; тільки біля ліфта й сходів було чути, ніби з-під землі, глухий низький рокіт.

Усі юрмилися в холі. Окремі групки здавалися згори завиточками безперервної кривої, що оббігала по дотичній кожному групку, об'єднуючи їх у химерний візерунок. Щось на зразок малюнка Стейнберга.

Мій погляд оббігав завиточки, поки я виявив, що прокурор, який зайняв кабінет дона Гаetano, вже почав допит. Скаламбрі попросив вийти наперед тих, хто йшов в одному ряду з вельмишановним Мікелоцці тієї миті, коли той упав після пострілу; але ніхто наперед не вийшов. Прокурор у стриманій формі висловив свою огуду: всі погодилися з ним і заходилися гудити один одного.

— Як це можливо? Невже можна забути, стояв із тобою поряд бідолаха Мікелоцці чи ні?

Але такі запитання ставили навіть ті, хто, напевне ж, ішов з убитим пліч-о-пліч; отже, люди або й справді забули, або ж не хотіли згадувати, за винятком убивці, в якого були всі підстави нишкнуті. Так чи так, прокурор почав допит за абеткою, а біля дверей чекали виклику навіть ті, чиє прізвище починалося з «зет», і черга до них мала б у найкращому разі дійти пізно ввечері.

Скаламбрі вважали в класі одним із найкращих учнів; можливо, й на конкурсних іспитах у юридичному відомстві він був серед перших, але в ремеслі слідчого аж ніяк не здавався асом. Мав би почати з мене та кухаря, бо ми лишались поза колоною, а потім спробувати шерегу за шерогою відтворити стрій, покликаючись до пам'яті кожного. А так він тільки сіяв паніку, і всі намагалися вийти з-під вогню.

Я пробрався до дверей кабінету. На сторожі перед ними стояв поліцай, який уявив, що запобігне моєму вторгненню словами:

— Даруйте, але вам доведеться зачекати, поки пан прокурор вас викличе.

Я не рвався за двері, але несподівана перешкода мене раптом запалила. Я добув з кишені записника, намалював — у манері Стейнберга — колону молільників, написав знизу: «Треба відновити колону»,— й оддав аркушик поліцаєві.

— Я вручу це, тільки-но мене викличуть,— пообіцяв він.

Його невдовзі викликали. А з кабінету дона Гаetano він вийшов разом із Скаламбрі й щойно допитаним свідком. Свідок одразу ж пірнув у гущу своїх друзів, ніби тікаючи від Скаламбрі. Поліцай кивнув прокуророві на мене, але Скаламбрі й сам ішов до мене, вимахуючи моїм аркушиком.

— Ти повинен мені його підписати!

Прохання було висловлене так голосно, аж усі притихли. І заоберталися до Скаламбрі. Певно, сподівались побачити в його руці чек, і були здивовані, вгледівши всього-на-всього малюнок. Я теж був здивований, але інакше. Мені остобісіло слухати прохання про підпис, найчастіше від кельнерів: коли я, скажімо, чекаючи жінку, з нетерплячки машинально чиркав олівцем по паперовій серветці чи газеті. І зараз прохання Скаламбрі здалося мені на межі абсурду. Спало на думку відповісти так, як відповів Пікассо дівчині, яка попрохала підписати щойно подарований їй малюнок: «Ні, люба моя, цей малюнок нічого не вартий, а мій підпис вартий мільйона франків». Одначе я лише сказав:

— Ні, це дрібничка, до того ж і річ не моя — більше схожа на Стейнберга чи Флору... Я тобі колись намалюю щось по повному обряду...

Цей вираз розвеселив Скаламбрі.

— По повному обряду! Ти, я бачу, пристосовуєшся до оточення!— сказав він і докинув: — Ні, серйозно, ти мені обіцяєш?

— Обіцяю.

— Сьогодні?

— Сьогодні.

Заспокоївшись, але на всяк випадок сховавши до кишені аркушика, він запитав:

— Ти хочеш сказати, треба розставити цю публіку так, як вона стояла вчора, коли читали розарій?

— Саме так.

— Твоя правда. Якщо допитувати по одному, нічого не вивудиш. Я пропустив уже чоловік шість або сім: вони навіть імен один одного не пам'ятають.— Скаламбрі звелів поліцаєві розшукати комісара, потім плеснув у долоні, закликаючи до уваги всіх пожилців готелю.— Панове, я зрозумів, що допитувати кожного поодиноці — геть марно. Тому спробую оживити вашу пам'ять — сподіваюся, це спонукає вас дещо згадати... Прошу вийти на подвір'я і стати в тому самому порядку, як тоді, коли ви приступили до читання святого Розарію.— Слово «святий» пролунало у нього двозначно: для них воно могло означати «я також із ваших», для мене ж — лише задовольнити його потребу глумитись і над молитвами, і над тими, хто їх читає.

Люд заметушився, це скидалось на непрямий протест, але Скаламбрі удав, ніби нічого не помічає. Комісар, що підійшов зі своїми поліцаями, став утілювати наказ: діяли вони, мов ті вівчарки, яким звеліли загнати овець до кошари.

Нарешті всі вибрались на майданчик і з'юрмились довкола дона Гаetano, який зненацька теж появився. Зовсім як учора, тільки перешикуватися з круга в квадратну колону було важче — сама собою справа не йшла.

— Оскільки ти не ходив укупі з ними,— шепнув мені Скаламбрі,— ти один можеш допомогти мені.

— Не тільки я, поряд зі мною сидів кухар.

— Давайте сюди кухаря!— гукнув Скаламбрі.

Кухаря доправили, він не тямив себе зі страху; я навіть уже каювся в тому, що вплутав його.

Скаламбрі на приступку ганку нагадував диригента на подіумі.

— Ви двоє,— скомандував він кухареві та мені,— на вчорашні місця...— Тоді промовив м'якшим тоном:— Доне Гаetano, постарайтесь допомогти мені: хто був з вами в першому ряді, коли ви почали марш?

— Його ясновельможність пан міністр, це напевне. І напевне бідолаха Мікелоцці.

— Отже, Мікелоцці був у першому ряді: хоч це нарешті ми з'ясували,— сказав Скаламбрі.— А тепер постарайтеся згадати, хто стояв ще в першому ряді... Скільки їх було?— звернувся він до мене і до кухаря.

— Душ сім-вісім.

— Сім-вісім,— як луна повторив кухар.

— Сім-вісім,— підхопив Скаламбрі й докинув благальним тоном:— Доне Гаetano, ваша ясновельможносте, постарайтеся пригадати.

— Я стояв праворуч від дона Гаetano,— сказав міністр,— а праворуч від мене... Хто ж стояв праворуч?

— Я!— гукнув хтось і підняв руку.

— Чудово. Запишіть, комісарє: професор Дель Пополо — праворуч від його ясновельможності. А хто праворуч від вас, пане професоре?

— Праворуч від мене?.. Господи, хто ж стояв праворуч від мене?

— Я!

— Запишіть: депутат Франджіпане — праворуч від професора Дель Пополо... А праворуч від вас, вельмишановний Франджіпане?

— Праворуч від мене — інженер Лодовізі,— впевнено відповів депутат.

— Точно,— підтвердив інженер Лодовізі, виступаючи вперед з піднятою рукою.

— А праворуч від вас, інженере Лодовізі?

— Праворуч від мене нікого не було,— майже щасливим голосом проказав Лодовізі.

— Ліворуч від дона Гаetano стояв, таким чином,— тут Скаламбрі зітхнув, що мало виражати примирення з власною долею й сум за небіжчика, чиє ім'я мусив назвати,— вельмишановний Мікелоцці. Але хто стояв ліворуч від бідолашного пана Мікелоцці?

Запала бентежна мовчанка. Потім пролунав тремтячий голос, піднялася тремтяча рука:

— Можливо... Не знаю... Мені здається...

— Адвокат Вольтрано,— констатував Скаламбрі.

— Так, але...

— Були ви поряд чи ні?

— Був, але...

— Що «але»?— Тон Скаламбрі став суворим і різким.

— Нічого, так, лишилося враження...

— Яке враження?

— Що він був поряд зі мною не весь час.

— Як це?— У голосі Скаламбрі забриніла лютя.

Очевидно, відчуваючи власну правоту, адвокат Вольтрано не здався:

— А так, маю таке враження, що він був поряд зі мною не весь час.

— Он воно що,— проказав Скаламбрі підозріливо й з іронією.

— Атож, зрозуміло,— несамохіть вихопилося в мене.

Скаламбрі спопелив мене поглядом. Якби не давнє знайомство та не моя обіцянка подарувати йому малюнок, він напевне прогнав би мене геть. Але тепер змиривсь, опанував себе й обмежився запитанням:

— Що зрозуміло?

Я встав, підійшов до нього й відвів убік.

— Зрозуміло ось що: тут, як завжди, є два можливі варіанти — або адвокат Вольтрано відправив Мікелоцці на той світ і, побоюючись, що рано чи пізно виявиться, що той стояв ліворуч від нього, отож пхається вперед і розігрує підозру, ніби хтось затесався між ним і Мікелоцці; або адвокат невинний, і тоді він каже правду. Тоді, виходить, комусь пощастило провести маневр: непомітно перейти зі свого ряду й стати біля Мікелоцці тієї самої миті, коли колона зайшла в сутінь... Знайди когось із другого ряду, в кого було б таке саме враження, як і в адвоката: що поруч нього опинився не той сусід, який ішов спочатку,— і вбивця у тебе в руках.

Це був єдино можливий хід, але Скаламбрі вперся: згадав, що був першим учнем.

— Ти що,— запитав він зі співчутливим усміхом,— любиш читати детективи чи сам їх катаєш?

— Катаю й друкую під псевдонімом,— відповів я так поважно, що він розгубився.

— Сьогодні маємо в кожному разі не роман.— І Скаламбрі повернувся до розслідування. Але від цієї хвилини йшов шляхом, який я йому накреслив.

Увесь ранок минув у цьому «хто був у вас праворуч, хто ліворуч... чи весь час був праворуч од вас, ліворуч од вас один і той самий сусід». Усі, за винятком чотирьох (а з адвокатом Вольтрано — п'ятьох), запевняли, що ні праворуч, ні ліворуч од них ніхто не мінявся, ніхто на чуже місце не ставав... Звичайно, на Євангелії вони б не присягли: перехід із світла в сутінь, цілковита поглиненість (за їхніми словами) розарієм, незмога припустити наявність убивці в їхньому середовищі, а тим паче — під час смиренної згідної молитви (цитата з енцикліки Льва XIII «Супремї Апостолатус», наведена міністром), котра так вирізняє християнське благочестя,— все це привело до того, що в пам'яті молільників не зафіксувалося майже нічого з тих обставин, які їм зараз доводилося відновлювати на вимогу слідства. А щодо адвоката Вольтрано та решти чотирьох, то вони могли говорити лише про непевні враження, та й по всьому. Ці п'ятеро або не знали, або не хотіли повідомити, хто опинився поряд із ними замість сусіда, з яким вони починали марш.

Скаламбрі навівся. Дотримуючись моєї підказки, він зумів за чотири години відновити колону (виявилось, що вона мала форму не квадрата, а рівнобедреної трапеції) і знайти п'ятьох чоловік, які згадували, що праворуч або ліворуч од них ніби не весь час ішов один і той самий сусід. Але подальший пошук захряс, не було жодної надії, що нарешті з'явиться у плоті якийсь підозрюваний, придатний хоча б на те, щоб потім у ході слідства виправдати його. Скаламбрі був такий лихий, що, не соромлячись міністра та дона Гаetano, заходився відпускати шпильки з приводу прихильності обрядам та побожності всіх цих панів, у яких, схоже відбило пам'ять.

Міністр насилу стримувався. Дон Гаetano, навпаки, був цілком спокійний і не озивався. Тільки за столом, прочитавши молитву й благословивши трапезу, він почав одтавати, знехтувавши кпини прокурора Скаламбрі, який сидів ліворуч від нього (праворуч сидів я). Одначе в розмові він з неабиякою спритністю уникав торкатися вчорашнього злочину, хоч би як наштовхував його на цю стежку Скаламбрі. На думку прокурора, той щось знав чи принаймні здогадувався. Коли ми повставали з-за столу, Скаламбрі шепнув мені на вухо:

— Якби цей мерзотник піп забалакав...— і люто загарчав, мов бульдог, який не може вчепитися в здобич.

До нас підійшов комісар поліції.

— Що робитимемо, пане прокуроре?

— А що нам, по-вашому, робити? Сидітимемо тут, у готелі дона Гаetano; впливе щось назовні чи не впливе, нічого іншого не лишається, як тільки сидіти тут, спостерігати, стежити.

— Можна сказати?— запитав комісар, косуючи на мене.

— Кажіть.

— Я б заарештував їх усіх, у тому числі й дона Гаetano.

— Кому ви це радите, дорогий мій комісаре, кому ви це радите...— з мрійливим виглядом відгукнувся Скаламбрі.

— Тим паче,— правив своєї комісар,— що всі вони на зразок того типа, який, вислухавши вирок, сказав: «Я багато чого наробив, і за це ви мене не саджали, а ось за те, чого я не зробив, ви мене засудили». Хіба не так?

— Так, дорогий мій комісаре, так...— Мрійливість Скаламбрі перейшла в млосність, потім він миттю спам'ятався й протяг:— Отакої, їхнє вино підступне... Спати, я йду спати!— І він пішов непевною ходою, покинувши мене на комісара.

— І цей теж...— пробубонів комісар, дивлячись услід Скаламбрі. Чи то: цей теж заслуговує арешту; чи то: цей теж ускладнює становище, п'є більше, ніж можна, зараз, коли треба мати ясну голову й бути весь час насторожі. Але тут же, згадавши про наші із Скаламбрі короткі взаємини, стурбувався, захотів

поправити, пом'якшити:— І він теж, як я,— адже це вино й на мене подіяло... А втім, це відомо: де священик, там добрий льох.

— Дон Гаetano знавець,— сказав я, щоб подрочити його,— справжній знавець.

— Не лише вин, а й усього іншого...

— І злочинів теж?

— Щодо злочинів — не знаю. Звісно, на сповідях перед ним такі помийниці відкривались... Але судить самі, можете мені... коротше, я на що завгодно закладуся: сьогодні він дещо знає, щось прочув.

— Я теж у цьому впевнений.

Комісар заговорив тоном слідчого:

— Ви його добре знаєте?

— Не думаю, щоб його можна було добре знати...

— Це так,— журно погодився комісар.

— Він чоловік незвичайний.

— Незвичайний.

— Страшний.

— Страшний.

— Дуже розумний.

— Дуже розумний, так... страшний, незвичайний... А проте... Коли б він на добу потрапив до мене в руки, коли б я допитав його по-своєму, як я вмю,— та я б з нього душу вийняв, якщо в нього є душа... Тільки, Бога ради, не думайте: ніякого рукоприкладства, ніяких тортур... Я б тільки змусив його зійти з п'єстала, змусив відчути, що для мене він не кращий за злодія, що поцупив курку, або за гультяя, якого я злапав з трьома грамами героїну в кишені... Коли людина, що уявляє себе могутньою, входить у поліційну дільницю і чує наказ витягти шнурки з черевиків та скинути пояса — вона розкисає, дорогий мій, так розкисає, що вам і уявити годі.

— І дон Гаetano розкис би?

— І дон Гаetano, і папа, і сам Господь Бог. Спробуйте уявити собі таку сцену: поліційна дільниця, вбога кімната, на зразок моєї, цей характерний запах, який шибав в ніздрі щоразу, коли заходить мова про поліцію (я сам його відчуваю, попри багатолітню звичку). За столом комісар, який не тільки не встає і не виказує анінайменшої пошани, але й просто не вітається; поряд стоїть сержант, і мовить він байдуже чи навіть презирливо: «Пане Монтіні, витягніть шнурки з черевиків і скиньте пояса»... Це кінець, дорогий мій, кінець.

— Для мене велика втіха уявити собі в цій сцені на місці папи — Господа Бога.

— Уявляйте собі кого хочете...— Він рушив геть, усміхаючись, але тут же повернувся, стурбований.— Але тільки прошу вас, це я вам одному вилив свою душу, конфіденційно, бо знаю, ви думаете так само, як я.

З посмішкою спільника і ніби жартома я запитав:

— А як ми з вами думаємо?

— Ми думаємо ось так: джик!— І він різким помахом долоні описав у повітрі півколо: зрізати під корінь, відрубати голову. І пішов — знову з посмішкою.

Чесно кажучи, я вже довгі роки не думав про те, що треба — джик!— зрізати під корінь, рубати голови, і не повірив би, що подібна думка чи невиразна ідея, що згасла в мені, розпуститься таким пишним квітом у душі комісара поліції, хай навіть і нишком від усіх. Але я багато чого прогавив, не помітив ніяких змін, багатьох новацій... І не я один, але й усі люди, з якими стикався щоденно. Міністри, депутати, професори, митці, промисловці — всі ті, кого зазвичай називають правлячим класом. А чим вони правлять конкретно, насправді? Павутинням у порожнечі, павутинням, зітканим ними самими. Хай навіть із золотих павутинок.

Віддаючись таким невтішним міркуванням, повиснувши на золотій павутинці, яку хитання гілки чи порив вітру могли легко порвати й знищити, я дивився на павутиння, що блищало не золотом, як наше, а сріблом, між віттям ліщини. Я повернувся галузку, на якій трималася сіль, пригнув до себе,

відпустив; галузка розігнулась, ніби лук, і я побачив, як рвуться срібні нитки, а павуки знестямлено бігають туди-сюди. Я подався до галявини, де вчора засмагали жінки. Тепер їх не було. Я пройшов ще кроків сто і несподівано помітив дона Гаetano: він сидів на круглому камені чи то від старого млина, чи від преса для оливок, пильно глянув у мій бік, але й цього разу, як завжди, буцімто мене не бачачи. Я підійшов ближче, і відчуття, що він мене не бачить або не хоче бачити, стало ще прикріше. Це викликало спротив, бажання сказати щось ущипливе.

— Хтось уже признався вам на сповіді у вчиненому злочині або в кривосвідченні?

— Сідайте,— запропонував дон Гаetano, киваючи на місце поруч із собою. Знезброєний, я все ще намагався чинити опір. І став декламувати:

Ніхто не знає, люблений він ким,
Коли на колесі сидить, щасливий...

Та все ж уместився поряд на прохолодному, вогкому, ніби спітнілому камені.

Мовчанка була довга, вона здавалася ще довшою і відчутнішою через далекий гомін — людські голоси, шум мотору й гавкіт собак. Ми граємо в мовчанку, сказав я собі, бо перебування за містом, а надто тут, ніби знов переносило мене до днів дитячих ігор; серед них були й такі, коли ми втомлювалися: не можна було розмовляти, або сміятись, або розплющувати очі. Але зараз я знав, що програю. І справді, трохи перегодом я запитав.

— Що ви скажете про те, як веде слідство мій друг Скаламбрі?

— А, то він ваш друг?

— Зовсім ні, просто так прийнято казати... В ліцеї ми були в одному класі, я багато років не бачив його і навіть не знав, що він став прокурором. По-вашому, він чогось досягне?

— А по-вашому?

— Скажіть, Христа ради, як він може чогось досягти, якщо доводиться вести слідство у вашому монастирі?

— Не кажіть «Христа ради», Христос тут ні до чого... Крім того, ви помиляєтеся, вважаючи це збіговисько подобою монастирської братії. Це кошик з гадюками.

— Які кусають одна одну?

— А ви цього не помічаєте?

— У мене не таке призвичаєне око, щоб це помітити... Принаймні якщо вони й кусатимуть одна одну, то це не на користь бідоласі Скаламбрі.

— Хто знає! Можливо, досить було б витягти їх із кошика і подивитися, на якій менше укусів.

— На кому їх менше, той і винний, я гадаю.

— Ви можете гадати все, що вам заманеться.

— А ви?

— Що — я?

— Ви нічого не зробите, аби Скаламбрі міг упоратися зі своїм завданням?

— Завдання повинен розв'язувати Скаламбрі. Брати це на себе я не можу і не повинен.

— Але правосуддя, провина, спокута...

— Ні! — рішуче сказав дон Гаetano, але потім заговорив, ніби видобуваючи слова з найглибших глибин у пророчій нестямі: — Бачите, переконання, ніби Христос хотів покінчити зі злом, одна з найстаріших і найпоширеніших у християнстві помилок. «Бога нема, отже, ніщо не дозволено». Ніхто ніколи не намагався перевернути ці великі слова — але ж то звичайнісінька, найбанальніша логічна операція. «Бог є, отже, все дозволено». Ніхто, окрім Христа. Бо це і є християнство в своїй істинній сутності: нам усе дозволено. Злочин, біль, смерть — ви гадаєте, все це було б можливо, якби Бога не було?

— Отже, торжество зла...

— Не зло, не торжество зла: треба б абстрагуватись од цих слів, од слів узагалі... А в нас нема нічого, крім слів... Треба б увійти у сферу невимовного і не відчувати потреби його виразити... Але, здається, вам невимовне ні до чого, ви

в ньому губитесь, отожд, спустімося... Спустімося хоча б до давніх обвинувачень і давніх доказів на наш захист. Наприклад, до Тертулліана, який так же відчайдушно, як і марно, намагався захищати християн від обвинувачень у тому, що в громадському житті від них немає анінайменшої користі. «Ми теж відвідуємо форум, і ринок, і лазні, і крамнички, і склади товарів, і заїзди, ми займаємося тими самими, що й ви, справами і живемо в один час із вами». Це слушно, але для нас час і світ є щось інше. Час, світ — це край провалля всередині нас, поза нами. Безодня вабить безодню. Страх породжує страх. Тому ви нас боїтеся, й не даремно. А Тертулліан не мав рації, закликаючи не боятися, не тривожитись, але мав рацію в своєму висновку: тією ж мірою, якою ви нас осуджуєте, Бог нас виправдує.

— Хто «ви»?

— «Ви» — це ті, хто вважає, що час і світ керується з форуму, а форум керується Богом, хоч ви й називаєте Бога іншими іменами.

— А якщо ми спустімося ще нижче, що ви мені скажете? Про убивство, яке сталося тут, серед ваших гостей; про те, що один із ваших гостей був застрелений, а другий, його вбивця, цілком можливо, й не поплатиться за це... Для вас усе це не важливе... Так ви мені скажете?

— Я міг би сказати і так. Але я страждаю.

— Чому?

— Тому що є в мені бік одкритий, незахищений, він усе ще вразливий, якщо вам угодно.

— Наскільки я розумію, це не кращий ваш бік?

— Ось ви знову вишукуєте слова, які стверджують, розділяють: краще, гірше, справедливе, несправедливе, біле, чорне. А проте все — тільки падіння, одне довге падіння, як буває вві сні...

Ці останні слова ніби розчинилися в повітрі, в гущі дерев, у мені самому: бо коли я раптом виявив, що заціпеніло сиджу на круглому млиновому камені сам-один, мені здалося, ніби на мене напала хвилинна дрімота і я побачив сон; а може, й не хвилинна.

Я підвівся й попростував до готелю. І, ще не ступивши на поріг, з шуму, з голосів збагнув, що сталася нова пригода.

А сталося ось що. Адвокат Вольтрано впав, як гадали, з вікна свого номера на дев'ятому поверсі й розбився, впавши на купу цегли та черепиці за готелем, з того боку, куди виходила кухня. Кухар, що дрімав на тапчані, прокинувся. Спершу він нічого не помітив, бо з тапчана бачив не всю купу, потім підвівся й виявив тіло в піжамі, яке ще здригалось, розпластане долілиць. Кухар зарепетував так, що почули навіть ті, чиї вікна виходили на другий бік готелю. Почув і Скаламбрі, крізь щільну запону сну та хмелю, і тепер зіпав тут, з боку кухні, вже зовсім прокинувшись, лихий, як чорт.

Кухар, блідий, з тремтячим підборіддям, стояв серед своїх підпомагачів і кухарчат, і вряди-годи хтось із них подавав йому склянку вина. Кухар брав склянку обіруч — руки так тряслись, що однією він не міг би втримати, — одним духом випивав і повертав склянку. Помітивши це, комісар закричав, що кухаря підпоюють, а зараз треба, щоб голова в нього була ясна. Кухар став упівголоса лягтися, згадуючи Мадонну та всіх святих.

— Ясна голова! А навіщо вона мені здалася? До чого тут я? Що я знаю? Щось гепнуло, я прокинувся й побачив, як ось тут, на цеглі, корчиться якийсь тип у піжамі, ніби ящірка, яку влучили з рогатки. Ось і все.— Кухар знову простяг руку по склянку, але тільки вилаявся.— Навіть ковтка вина не можна випити!

До мене підійшов молодий патлатий священник.

— Бідолаха, зовсім схибнувся: я ніколи раніше не чув, щоб він так лявся.— Священникові хотілося захистити репутацію кухаря й готелю.— Бідолаха Вольтрано!.. Ви його знали?

— Ні.

— Солідний адвокат: церковний суд, скасування шлюбів. А в останні роки зайнявся політикою — не надто виставляючись напоказ, проте спритно

й з авторитетом... Бідолаха, щороку, як сюди приїде, так просить: «Будь ласка, номер на горішньому поверсі». І ми завжди вволяли його прохання.

— І в цьому році теж?

— І в цьому році теж.— Священника ледь пересмикнуло.

— Але вас хай сумління не карає: він би загинув, навіть якби впав з восьмого чи сьомого поверху. І навіть якби жив на першому поверсі. Тільки тоді його не довелося б для проформи кидати вниз.

— Ви вважаєте, його вбили?

— А ви не вважаєте?

— Боже, ще один!— вигукнув священник.

— Коли щось почнеш, головне — не зупинятися...

— Але злочин...

Я сказав:

— Саме в злочині й не можна зупинятися.

— Ви гадаєте, будуть ще вбивства?

— Та ні. Не виключено, що тут усе закінчено. Я маю на увазі інше: не можна зупинятися, поки не усунеш усі промахи, всі ускладнення й прорахунки, що, як з'ясовується, були допущені при першому злочині... а потім, виправивши їх з допомогою нового злочину, треба усувати ті, які незбагненим чином виникнуть при його здійсненні, і так без кінця-краю. Це звичайна справа, навіть коли злочинець усе точно розрахує, щоб залишитися безкарним. Але ж нема такого розрахунку, куди не закралося б щось невловне, випадкове, коротше, де фортуна не зіграла б фатальної ролі... Саме це тепер і відбувається: якби вранці адвокат Вольтрано не засумнівався вголос, що при читанні Розарію з ним поряд не весь час ішов вельмишановний Мікелоцці, то був би живий.

— Отже, по-вашому, за те, що він сказав уранці...

— Або за те, чого не сказав.

У комісара, мабуть, у вухах були незримі антени. Він порався на віддалі од нас, поглинутий, як мені здавалось, розв'язанням загадки, чому раптом адвокат Вольтрано впав зі свого вікна саме на купу цегли, метрів на десять далі, ніж мав би впасти. Один із поліцаїв для перевірки спустив з вікна в номері Вольтрано камінь на вірвовці. Незважаючи на таку заклопотаність, комісар почув останні два моїх речення й вигукнув:

— Оце слушно: за те, чого не сказав... і скинули його вниз із майданчика на даху — ви бачите?— а не з вікна в номері.

— А що це означає?— спитав у нього священник.

— Це означає, дорогий мій, що до майданчика на даху адвокат Вольтрано дістався своїм ходом: пішов він туди на побачення зі своїм убивцею.

— Комісаре, тримайте, будь ласка, при собі ваші висновки або повідомляйте їх лише мені,— грубо урвав його Скаламбрі.

— Пробачте, пане прокуроре, пробачте, але тут цікавий збіг... Ваш друг висунув свою гіпотезу якраз у той момент, коли я, прийшовши до тієї ж гіпотези самостійно, перевіряв, наскільки вона правильна. Навіть фізика її підтверджує, бачите?— Він показав угору на поліцая, що виглядав з вікна адвоката Вольтрано, тримаючи в руках кінець вірвовки: на другому її кінці, за метр од землі й далеко від купи цегли, теліпався камінь.

— Але ви не знаєте, що мій друг пише детективи,— сказав Скаламбрі мирно і навіть жартівливо.— Він не тільки великий художник, як відомо нам усім... До речі, де обіцяний малюнок? Як казав Горацій, обіцянка порядної людини — це вже зобов'язання... Чи, може, то Трілусса приписав таке йому задля рими: Гораціо — облігаціо?

— Не пам'ятаю, адже ти знаєш, я в латині...

— А ось я любив її, атож, любив...— Скаламбрі зітхнув, побиваючись за свою долю, яка відірвала його від Ціцерона та Лукреція й привела сюди, змусивши розслідувати два загадкові злочини у середовищі людей могутніх і підступних.— То як же мій малюнок?

— Одержиж його сьогодні або завтра вранці. Тим паче що в нинішній ситуації ні тобі, ні мені звідси не виїхати.

— Ми як караван, що загруз у пісках...

— Пане прокуроре, — перебив його комісар, — чи не хотіли б ви піднятися зі мною на дах? Я гадаю, огляд на місці...

— Атож, звісно, — відповів Скаламбрі. І, ніби піддавшись пориву великодушності, незвичайної для нього, кивнув мені, перевищивши мої надії: — Ходімо з нами.

На ліфті — до дев'ятого поверху, а там драбинкою, схованою під люком, на широку пласку покрівлю, викладену полив'яною плиткою, що сліпуче блищала проти сонця.

Біля поруччя в тому місці, звідки Вольтрано впав на купу цегли, були плями крові.

— Чудово, — сказав комісар. Він був задоволений собою, навіть потирав руки. — А тепер ми повинні, — комісар роззирнувся, — знайти предмет, яким цей сучий син його вдарив.

— Я гадаю, — сказав я несміливо, — що вбивця кинув униз предмет, яким ударив адвоката, відразу ж, як тільки завдав удару. Зразу, як побачив, що Вольтрано готовий. Адже він не міг тримати своє знаряддя в руках, коли скидав адвоката.

— Він міг покласти те знаряддя, щоб знову скористатися ним, якби адвокат прочухався, — заперечив комісар.

— Правильно. Але чи скинув він раніше знаряддя, а потім адвоката, чи навпаки...

— Принаймні ви стверджуєте, що знаряддя було скинуте вниз... Атож, до себе в номер він його не поніс би. — І, переходячи від роздуму до дії, комісар сказав: — Побіжу пошукаю.

— Тільки шукайте не там, де впав адвокат, а далі, — гукнув я йому навздогін, остаточно увірувавши в себе.

Ми zostалися удвох із Скаламбрі на покрівлі, розпеченій сонцем, яке було б лютим, якби нас не обвівав приємний легіт. Поліцей, що вартував оддалік біля сходів, нібито спав стоячи, подібно мулу. І поки ми дивилися вниз, очікуючи появи комісара, Скаламбрі сказав мені з поблажливою довірливістю:

— Бачиш, мені геть байдуже, як було вчинено цей злочин, чим ударили Вольтрано — цеглиною чи терпугом. Важливо знати, чому Вольтрано вбито. І я знаю це. Вольтрано прибрали, бо він знав убивцю й намагався його шантажувати.

— Так, це ти знаєш, але довідався тільки тоді, як з'ясувалося, що побачення вбивці з другою його жертвою відбулося тут, на даху. Якби на Вольтрано напали в номері і викинули з вікна, ти не був би такий упевнений.

— Згоден, не був би. Але підозрювати, що адвокат знає більше, ніж говорить, і має намір скористатися з цього для шантажу, я почав ще вранці.

— А я вранці повірив у його щиросердність: що він знає не більше від того, що каже, і не пам'ятає...

— Тобі Вольтрано здався щиросердим — такий він був спантеличений і пригноблений тим, що не може нічого ні сказати, ні згадати... Але від цієї людини годі було почути правду навіть про те, що він з'їв за обідом, навіть про розклад поїздів. Він брехав систематично. І якщо цей хитрюга (адже він зумів перед тобою прикинутися — перед тобою, але не переді мною!) сказав так, значить, мав якісь плани. Я тобі скажу: вельми ймовірно, що Вольтрано нічого й не бачив, а все вигадав, прикинувся, ніби намагається щось пригадати, — адже коли ми почали відтворювати колону, він миттю все розрахував... Я тобі щойно казав, ніби вранці запідозрив адвоката, вирішив, що він знає... Я помиливсь: адвокат не знав нічого. Але тільки-но зметикував, що, стоячи ліворуч від Мікелоцці, міг би щось помітити, він розрахував так: якщо сказати, буцімто хтось утеревився між ним і Мікелоцці, то ця людина всіяко постаріється урвати нитку його спогадів. А всіяко старатися — це значить оплатити його мовчанку послугами і грішми, як між ними прийнято... Він не розрахував одного: людина, що вчинила один злочин, легко може в паніці вчинити й другий.

— Ти, певно, добре його знав.

— Навіть дуже добре, — сказав Скаламбрі. — Він мені завдав більше клопоту, ніж усі інші, разом узяті. Хитрий, підступний і вкрай упертий у своїх замірах... Лис, на якого зрештою знайшовся вовк.

— Отже, по-твоєму, Вольтрано, коли говорив уранці про свою підозру, закидав гачок навмання, не знаючи, хто на нього клюне?

— Тепер я майже переконаний у цьому.

— А вранці думав, ніби він знає, хто кинеється на принаду?.. Але знав він чи не знав, а можна було за ним непомітно постежити...

— З цим ідіотом комісаром!.. Я казав йому, що не довіряю Вольтрано... Хай би там що, цей другий злочин якщо й допоможе нам знайти винного, то лише випадково. Справжнє завдання — розкрити перший злочин, у ньому ключ до обох. Мотив другого ясний: це шантаж. Але подібний мотив ще не допомагає виявити злочинця. А ось якщо довідаємося про мотив першого злочину, то вбивця в нас у руках... Але річ у тім, що ця публіка може мати сотні й тисячі мотивів. Мотивів, і до того ж вельми поважних, стільки, що просто диво, як це вони досі один одного не перестріляли й не поперерізували один одному горлянки тут же, в нас на очах.

— Отже, завдання нерозв'язне.

— Це ще невідомо,— заперечив Скаламбрі.— Мікелоцці, на відміну від інших, мав одну властивість. Він був злодій, якого в інші часи вже тисячу разів притягли б за розтрату, крадіжки та хабарі — коротше, за всіма статтями, передбаченими законодавством для тих, хто розпоряджається державними коштами. Але з погляду сучасної моралі і звичної в наші дні практики його вважали бездоганно чесною людиною — лише тому, що він для себе не крав майже нічого або й зовсім нічого. Всі вони мають будинки, вілли, взірцеві маєтки, тримають акції всіляких дрібних, середніх і великих закладів, рік у рік кладуть гроші у швейцарські банки — сотні мільйонів, мільярди. А Мікелоцці не мав ні будинку, ні клаптя землі, жив на допомогу від усіляких черниць і ченців і, кажуть, роздавав частину цього бідним... Не знаю лише, де він примудрявся знаходити бідних... Коротше, в цьому й полягала його відмінність: ніхто з них не міг шантажувати Мікелоцці погрозами викрити його розтрати й хабарі з тієї простої причини, що всі вони — всі до одного — мали зиск із злочинів Мікелоцці. Розбещений не може завалити покрівлю над головою розбещувача й не бути при цьому похованим під уламками.

— Але якщо його не можна було шантажувати...

— То можна було діяти інакше,— пояснив Скаламбрі.— Наприклад, домогтись авторитетного втручання... Хоча б дона Гаetano. Адже він бгає й ліпить сумління кожного з них, як віск. І якби звелів тому Мікелоцці щось зробити або чогось не робити — на користь невідомого нам злочинця, який був змушений вчинити два вбивства, замість того... Бачиш, я мимоволі сказав «замість того» — замість того щоб звернутися до дона Гаetano... І цілком можливо, що, перш ніж наважитися на такий відчайдушний вчинок, і до того ж такий ризикований, убивця зробив ставку на цю карту, тобто звернувся до дона Гаetano... Ось, нарешті, й точка підпори: дон Гаetano знає все. Хоча б це ми маємо.

— При цьому ти й залишишся,— підсумував я.

— Знаю, але спробувати мушу.

У цю мить комісар, про якого ми були забули, щось радісно кричав знизу, вимахуючи в піднятій руці речовим доказом — білим полотнищем з чимось червоним посередині, схожим на квітку.

Скаламбрі зробив спробу. Це забрало години три. Вийшов він геть знеможений, пригнічений невдачею. Дон Гаetano обминав усі його запитання або уникав відповідати на них прямо, напускаючи туману християнських догм.

— Ніби газ,— пояснив Скаламбрі,— ніби ти відкрив кран і сидиш, чекаєш, поки газ тебе одурманить... Лицемір, злочинець... — Мовилося це втомленим голосом: Скаламбрі навіть не мав сили злитися.— І збадьорився він тільки тоді, коли комісар невдовзі перед обідом повідомив, що в готелі до самого дня вбивства Мікелоцці мешкало п'ять жінок, які нині позникали.

— І ви аж тепер мені про це розповідаєте!— дорікнув йому Скаламбрі.

— Тільки-но довідався сам.

— Раніше, раніше мали б довідатись. Одразу як ми приїхали.

Комісар широко розвів руками й звів голову на ліве плече — достоту як розп'ятий.

— Це ніякого значення не має,— прийшов я на виручку комісарові,— я певен, що жінки до злочинів зовсім не причетні. А якщо позникали, якщо їх непомітно сплавили того самого вечора, то висновок можна зробити один: дон Гаetano побоюється, як би не впливли назовні деякі скандальні, декамеронівські подробиці...

— Отож-бо! — злорадо посміхнувся Скаламбрі. — Отож-бо! — Ясно було, що він скористався б цим козирем, аби примусити дон Гаetano щось повідомити про злочини. Принаймні помстився б його велебності. І справді, навіть за столом Скаламбрі не втримавсь од натяку. Але вельми невдало: дон Гаetano, зрозумівши, що Скаламбрі знає про жінок і погрожує йому скандалом, притьмом ужив заходів і показав себе готовим до контрудару.

Скаламбрі почав розпитувати, ніби з безкорисливої цікавості, що несподівано прокинулася в ньому.

— Це у вас готель чи щось на зразок монастиря, обителі?

— Готель, який періодично стає, за вашим висловом, чимось на зразок монастиря.

— Але справи тут ведуться, як у готелі?

— Що ви хочете цим сказати?— Дон Гаetano був уже насторожі.

— Просто цікаво: чи дотримують тут тих самих установлених законом правил і того самого поліційного регламенту, що і в готелях, які не належать церковним чи релігійним корпораціям?

— Не знаю,— відповів дон Гаetano.

— Але хтось, я гадаю, знає.

— Авжеж.— Дон Гаetano задзеленчав у дзвінок, що стояв перед ним, і серед запалої тиші покликав:— Отче Чілестрі!..

Покликаний підвівся з-за столу.

— Сидіть, сидіть,— сказав дон Гаetano,— тільки відповідайте панові прокуророві, чи ми зобов'язані реєструвати наших постояльців і надсилати дані про них до поліції.— Потім, стишивши голос, запитав у Скаламбрі:— Я думаю, ви саме це хотіли знати?

— Зобов'язані!— відповів на запитання отець Чілестрі.

— Дякую,— сказав дон Гаetano й знов обернувся до Скаламбрі:— Ось бачите, зобов'язані; але навряд чи отець Чілестрі це коли-небудь робив.

— Чому?

— Як чому!— розсердився міністр.— Та тому, дорогий пане прокуроре, що ми тут у своєму колі, тут щось ніби монастир, як ви слушно завважили.

— Щось ніби монастир, але не монастир.

— Формою — ні, суттю — так. Ми збираємося тут щороку, в три або чотири зміни, щоб роздумувати, молитися...

Здавалося, міністр забув про два вбивства, але комісар поліції, роззирнувшись довкола й переконавшись, що жоден із співтрапезників — хто з подиву, хто з переляку — не здатний принести себе в жертву, вельми нетактовно нагадав міністрові:

— Але два вбивства, ваше ясновельможносте, два зряду!

Згодом він сказав мені: «Чхав я на нього: все одно через два місяці виходжу на пенсію».

Міністр почервонів від люті, але стримався.

— Ви, пане комісаре, можете залишатися при своїй думці, але заперечити мені не маєте чим: ні доказів, ні фактів. А моя думка така: жоден з нас, хто в цьому залі, двох убивств не вчинив.

— Ви хочете сказати, жоден із присутніх?— утрутився Скаламбрі.

— Саме так: жоден із присутніх.

— Присутніх,— повторив Скаламбрі з притиском.

— Атож, присутніх,— вів далі суперечку міністр, але в голосі його почулося вагання, ніби він запідозрив пастку. Потім стурбовано звернувся до дон Гаetano:— Хіба когось не вистачає?

— Усі тут,— відповів дон Гаetano з підкресленою незаперечністю. І втупився в Скаламбрі, причому очі його повільно звужувалися, як діафрагма

фотооб'єктива, а погляд із тьмяного ставав гострим і бистрим. І в міру того як змінювався погляд, стала рухатися правиця: достоту лапа кота, який, граючись, то випускає, то збирає кігті.

— Оскільки присутні всі,— вів далі міністр,— я можу підтвердити й скріпити підписом свою думку: вбивці серед нас нема.

У трапезній уже давно панувала тиша, всі нишкнули й прислухалися до розмови за нашим столом, але міністрові слова були зустрінуті хором «правильно, чудово, браво», а потім довгими гучними оплесками.

Коли оплески вщухли, міністр підвівся за столом і, зробивши півоберта праворуч і ліворуч, сказав:

— Мені приємно, що ви всі поділяєте мою думку.

— А ви гадали, що хтось може бути іншої думки?— глумливо кинув дон Гаetano.

Міністрові ніби вихлюпнули в обличчя цебро холодної води. Він задихнувся, засопів, збираючись щось сказати, проте не сказав нічого.

До того ж дон Гаetano знову заговорив, щоб переіменити тему розмови, тобто повернутися до того, про що йшлося у них із Скаламбрі:

— Атож, боюсь, що отець Чілестрі нехтував обов'язком надсилати до поліції відомості про наших постояльців... Це поважне порушення?

— Для звичайного адміністратора готелю — вельми поважне.

— Ви хочете сказати, що я не звичайний адміністратор? Дякую.

— Це сказав його ясновельможність.— Скаламбрі кивнув у бік міністра.

— Я тільки висловив свій власний погляд, адже я знати нічого не знаю.

А головне, в мене і в думках не було втручатися, клопотатись... Адже я, на щастя, не міністр внутрішніх справ і не міністр юстиції, я займаюсь іншими проблемами.

— Його ясновельможність не збирався домагатись для нас винятку з обов'язкових правил,— виснував дон Гаetano.— Але якщо знехтувати те поважне порушення, котрого ми припустилися, тобто котрого припустивсь я, і говорити, як належить поміж співтрапезників і — сподіваюся мені буде дозволено сказати так — друзів, то ось що спало мені на думку, коли ви поставили перше запитання так зненацька... Зрозуміло, я вжив цей вислів не без підступного натяку на юридичну процедуру, якій він колись дав ім'я... Ніколи! От уже порожня й незаслужена похвала нашому часу! Адже всяка, скажімо так, правова процедура завжди починалася й починається без підготовки, навіть якщо цей початок розмитий тривалістю часу та формальностями... Коротше, коли ви поставили перше запитання: що це — готель чи щось ніби монастир (точніше було б запитати: готель чи обитель братства), я зараз же подумав...— Дон Гаetano зробив паузу, ніби чекаючи, поки Скаламбрі дасть дозвіл говорити далі. І дозвіл вважати себе другом.

— Кажіть, кажіть,— підохотив його Скаламбрі, але з деякою стурбованістю.

— Ось що я подумав,— повів далі дон Гаetano:— Ми тут, за столом, переламуємо одні хліби і п'ємо одне вино, але він не забуває, що його справа — розслідувати й судити, як я не забуваю про те, що я священник... Які страшні ці обидві місії! Страшні й необхідні,— я б сказав, вони страшні тією мірою, якою необхідні, і необхідні тією мірою, якою страшні... Ми мерці, що ховають мерців... Боже милий!..

Він обхопив голову руками, сперся ліктями на стіл і заплющив очі, ніби для того, щоб внутрішнім зором споглядати цю страшну необхідність.

Це справило враження. Навіть на мене, мушу визнати. Тільки комісар позирав з іронією і на нього, й на нас.

Нарешті дон Гаetano знов випірнув до товариства й поклав руки долонями вгору, ніби для того, щоб явити нам стигмати прицвяхування до хреста, з якого спустився. Він сказав:

— Мені страшно бути священником, але ще страшніше було б мені, коли б я став суддею... Слова Христа грізні: «Не судіть, то й вас не судитимуть». Він не забороняє судити, але ставить наш суд у пряму й неминучу залежність із судом над нами. «Вийми перше колоду зі свого ока, і тоді побачиш, як вийняти гілку

з ока брата твого». Завважте: колода в оці того, хто судить, гілка в оці того, кого судять. Чи не хотів він натякнути нам, що судять, можуть судити, надають право судити найгірші — в силу своїх провинностей, але спершу визнавши їх і їх позбувшись?

Скаламбрі слухав з болісною напругою, і дон Гаetano, бажаючи дати йому перепочинок, мов кіт — миші, відхилився убік.

— Колода... Прочитавши або почувши це місце, я завжди думав про Поліфема, осліпленого Одиссеєм, про те, як циклоп витягає в себе з ока тліючу колоду... І хто знає, чи не довелось й самому Ісусові чути про Одиссеєві пригоди від якогось мандрівного співця або торговця... Подумайте, як мало ми знаємо про Ісусове життя: ніби кожен з нас знайшов свідчення про власне життя лише від того самого дня, як я — прийняв сан, ви — вступили в судове відомство, комісар — у поліцію, професор — він показав на мене — вперше виставив свої полотна тощо... Наше життя, звичайно, і являє інтерес остільки, оскільки я — священик, ви — суддя, комісар — поліцай, професор — художник. Але дитинство, хлоп'яцтво, місця, де ми жили, люди, серед яких провели дитинство, хлоп'яцтво, юність? А прочитані книжки, любовні захоплення, розчарування? Можна навіть лишити на боці хлоп'яцтво та юність: але людина така, якою її зробило перше десятиліття життя, і коли ми нічого не знаємо про це десятиліття, то нічого не знаємо й про людину... Звичайно, життя Ісусове з нашим незрівнянне — тут досить знати про блискучі роки, про роки засвідчені; але мене завжди зачаровували й роки незнані, зачаровували і збурювали уяву... А яке було наше дитинство?— Це запитання адресувалося Скаламбрі.— Щасливе, гірке? Сподіваюся, що гірке — задля вас сподіваюся: адже щасливе дитинство завжди породжує нудьгу, журбу, непорядність...— Зненацька, ніби схаменувшись, дон Гаetano присадив себе.— Але розглядайте це як риторичне запитання, на котре не потрібно відповідати. Це моя вада: коли людина починає цікавити мене, я заходжуюся розпитувати про її дитинство. А тут ставити запитання належить вам, а не мені. Адже я саме казав... — Дон Гаetano зупинився, нібито чекаючи, що ми, подібно суфлерам, підкажемо йому репліку, аби він міг продовжити доладну промову. Але він і сам чудово все пам'ятав. І повів далі:— Я говорив про тих, хто судить... хто веде розшук і судить. І що Христос, очевидно, стверджував: лише найгірші можуть узяти на себе це завдання, лише останні можуть бути тут першими... Але тільки зробіть ласку і не здумайте розглядати мої просторікування як особистий випад. Про вас я нічого не знаю, нічогісінько.— Кажучи це, він дивився на Скаламбрі так, ніби добре знав його.— І потім слова «найкращі» і «найгірші» я вимовляю в євангельському сенсі: кажу про тих перших, що стануть останніми, і про останніх, що стануть першими.— Дон Гаetano випростав руку, вона пропливла в повітрі над рукою Скаламбрі. Обличчя його світилося приязню.— Що я знаю про вас? Нічого.— Він так наголосив це «нічого», що воно пролунало, як «усе».— Не знаю, але люблю вас.

Коли Скаламбрі встав з-за столу, він був на себе не схожий. Навіть сперся на мою руку, важко, мов каліка. Комісар підійшов і запитав його впівголоса:

— Ну як, пане прокуроре, чи будемо втручатися в цю історію з жінками?

Скаламбрі нервово й голосніше, ніж було потрібно,— вочевидь з розрахунком на те, що його почує публіка, яка постійно снувала побіля нас,— відповів:

— Навіщо нам втручатись? Адже ті жінки, навіть якщо вони тут були, явно непричетні до злочину, а ми, переслідуючи їх, лише згубимо нитку.

— Яку нитку?— запитав комісар, удаючи дурника. Він видимо розважався.

— Ну, нитку... — майже прошепотів Скаламбрі.— Нитку інтересів, грошей, усіх цих справ, здирства... Іншої нитки нема!

— І цю ми теж не вхопили,— заперечив комісар.

— Не вхопили, хай так... — Голос Скаламбрі істерично затремтів. — Хай не вхопили! Але наш обов'язок — знайти її, тримати в руках... Я вже віддав розпорядження, мої колеги ведуть розслідування в багатьох місцях. Я не ловлю мух! — І він потяг мене геть від комісара.

Я озирнувся — міна в комісара була вдоволена й насмішувата, він навіть

підморгнув мені, мовби хотів сказати: «Ось до чого дійшов ваш приятель!» А Скаламбрі, начебто на потвердження цього, сказав мені тим часом:

— От ідіот! Він хоче, щоб я побіг навздогін за спідницями, які чи то були тут, чи то ні.

— Вони тут були,— відповів я колишньому однокласникові.

— Справді? — здивувався він. — Але все одно вони ні до чого. Бачиш, у чому річ, я склав собі точну думку про ці вбивства, по-моєму, я її сьогодні тобі виклав, там, на даху. Тому намагаюся відсікти всі побічні факти, всі докази, які зрештою тільки збивають нас і заводять на манівці... Комісар, чи то щиросердо, бо він ідіот, чи то з корисливою метою, бо він ідіот підкуплений, хоче підкинути мені ще й тих жінок, щоб я перечепивсь об них і впав. А я перескочу й піду далі!

З милосердя я не нагадав йому, що перед самою вечерею не комісар, а саме він надавав великої ваги тим жінкам.

— Але мені здається, для дона Гаetano вельми важливо, щоб про них не згадували; а оскільки це важливо йому... Подумай, що зчинилося б у газетах, якби вплигло, що п'ятьох із цих магнатів обдерли в їхніх духовних вправах коханки.

— Не кажучи вже про те, що не було б жодної газети — жодної, повір мені! — яка про це б не згадала... Що б, по-твоєму, вийшло? Сто чоловік обурилося б, тисяча посміялась, а котрась із цих жінок знялася б у фільмі під назвою «Духовні вправи»: вона стоїть гольцем, а довкола сотня лицемірних пик... А зі мною вийшло б ось що: мій шеф сам узявся б за розслідування, мене б підвищили й перевели кудись. І на цих двох убивствах поставили б гриф: «Учинено невідомими особами». Ну, як по-твоєму, справа того варта?

— А ти думаєш знайти винних?

— Сподіваюся... — досить мляво відповів Скаламбрі, але потім зразу докинув з ехидною цікавістю: — А ті кицьки, які вони? Молоді? Гарні? І хто їх приволик із собою?

— Непогані, досить молоді,— відповів я. — Того типу, який подобається тутешній публіці: повні, яскраві, трохи вульгарні. Така публіка дотримує чітку межу між жінками, з якими вінчаються і сплджують нащадків, і жінками, з якими грішать: від цих має нести гріхом так, щоб аж дух забивало... Але чії вони були — та п'ятірка,— не знаю.

— Ось це я й хочу знати, принаймні це.

— Може знадобитися,— сказав я ухильно.

— Знадобитися не може, але знати я хочу. Коли мені не скаже дон Гаetano, я допитуватиму всіх поодинці.

— Думаю, дон Гаetano скаже тобі все, якщо пообіцяєш мовчати.

— Я теж так думаю.

Скаламбрі зверхньо поплескав мене по плечі й подався на пошуки дона Гаetano.

Побачивши, що я лишився сам-один, до мене підійшов міністр. Удруге за один вечір мене зверхньо поплескали по плечі.

— Дорогий мій друже,— почав був він тулити щось ніби привітання, та тільки скрушно потряс головою, мовляв: «Ось і ми тут, і нам довелося зіткнутись з людським убозтвом, із злочинами, з судом, з поліцією,— нам, ні до чого не причетним, хоча й по-різному чистим». Адже, за його уявленнями, цілковита марність мистецтва забезпечувала художникові ту саму цілковиту чистоту, що йому самому — життя з Христовими заповідями, при тому, що для нього життя християнина зберігало свою відмінність і найвищу цінність.

Я відповів словами на те, що він передав мімікою:

— Моторошне випробування! Коли повертав кермо на дорогу сюди, мені й на думку не спадало, що мене чекає таке жахіття.

— Кому ви це кажете! Я приїжджаю сюди щороку, для мене це місце спочиву, ширяння душі, отож ви собі уявляєте, чи міг я чекати чогось подібного... Два злочини, двоє моїх улюблених давніх друзів убиті протягом кількох годин. І всі ми заплямовані підозрами суддів, журналістів, громадської думки... Та що там заплямовані! Умазані з голови до п'ят! Ви чули, що казав за столом комісар? Згоден, це ремесло, професійна хвороба. Але, Боже мій, хоч би трошки тактовності, трошки поваги!.. І не до того, ким кожен з нас є, що становить

собою в суспільстві,— перед законом усі рівні. Але хоча б з пошани до місця, до того, задля чого ми тут зібралися: медитація, молитви... — Нарешті міністр добрався до того, задля чого почав. — Я сподіваюся, ваш друг прокурор бачить усе під іншим кутом зору, ніж комісар. Адже тут якраз доречно назвати «кутом зору» напрямок думки, моральні оцінки.

— Він справжній сфінкс.

— Що?

— Мій друг прокурор — справжній сфінкс. Він і словом не обмовився про те, що думає про злочини, що збирається робити... А на мої запитання відповідає загадково, мов оракул.

— Усі судовики такі: загадкові, мов оракули. Але, повірте мені, це не тому, що вони все знають, та не хочуть говорити: вони загадкові з тієї ж причини, з якої і всі оракули.

— Але, по-моєму, Скаламбрі щось знає, тримає в руках якусь нитку... — закинув я.

— Ви думаєте? — запитав міністр недовірливо й іронічно.

— Так, мені здається, щось у нього в руках є: якісь докази, якісь факти...

— Докази, факти,— повторив міністр, і машкара недовірливої іронії зразу ж спала з нього. — Але які докази, які факти?

— Я не був знайомий з убитими, нічого не знаю про їхні характери, їхню діяльність, інтриги, тому не в змозі витлумачити віщання Скаламбрі...

— Які віщання? — з надією в голосі запитав міністр.

— Ну, нещодавно, коли ми з ним розмовляли про останні події, він сказав: «Не заслуговує похвали за доброту той, кому бракне сили бути злим».

— «Не заслуговує похвали за доброту той, кому бракне сили бути злим» — так він і сказав?

— Саме так,— відповів я і про себе продовжив цитату: «Всяка інша доброта є здебільшого лінощі або неміч волі».

— Цей афоризм колись можна було прочитати на шоколадних обгортках... «Не заслуговує похвали за доброту той, кому бракне сили бути злим»... Та й афоризм, я б сказав, ідіотський: кому вистачає сили бути злим, той злий, та й годі. — І, поставивши на місце Франсуа де Ларошфуко, міністр заходився шукати в такому ідіотському афоризмі ключа до випадку, що цікавив його, міністра. — Можливо, прокурор натякав на бідолаху Мікелоцці, адже той був справді добра людина... Але до чого тут це? Вбили ж його не за доброту. Якщо все свідчить про те, що він був добрий, і я теж це говорю (а ми з ним приятелювали цілих піввіку), то вбивця хотів покінчити з небезпекою, яку становив для нього Мікелоцці. Іншого пояснення нема.

— Отже, ви більше не вважаєте, що його вбито випадково?

— Випадково? Як я можу так думати після другого вбивства?

— Але якщо виключаєте, що злочини вчинені одним із вас...

— Тут же не самі лише ми. Я гадаю, є ще двадцять-тридцять сторонніх людей. До того ж вони найнепомітніші: ці люди там, де мають бути, роблять те, що їм належить, а через те стають майже невидимцями.

Я подумав, наскільки обгрунтовані страхи кухаря.

— Але з якої речі кельнерові, чи кухарчукові, чи якійсь урсулинці або «дочці Марії», з тих, що прислужують у трапезній, убивати Мікелоцці, а потім Вольтрано?

— А ви ніколи не чули про вбивства за дорученням, про найманих убивць? Дорогий мій друже, все не так складно, як здається, просто ми самі все ускладнюємо. — Міністр знову поплескав мене по плечі, цього разу співчутливо, й пішов до гурту своїх, щоб переказати їм максимум Ларошфуко, яку я жартома приписав Скаламбрі.

Я ввійшов до готелю саме тоді, коли Скаламбрі виходив з кабінету дона Гаetano. Мій колишній однокласник мав утішений вигляд і про себе насолоджувався таємницею, яку, безперечно, відкрив йому дон Гаetano. Він був у такому блаженному стані, що пройшов буквально повз мене й не помітив. Я рушив до кабінету дона Гаetano, постукав і ввійшов.

Дон Гаetano сидів за письмовим столом. Сказавши «зайдіть», він підвів очі від паперів. Вірніше, очі й окуляри: бо звичайно дивився поверх окулярів, що

сиділи низько на носі, і здавалося, ніби скельця дивляться окремо від очей, не так холодно й байдуже. Цей дивний ефект виникав через кольорові білки від настільної лампи у вигляді масивної скляної вази — такі на початку віку привозили з Нансі й Відня, а нині роблять усюди, але здебільшого потворно. Зелені, жовті, сині й фіолетові зблиски світла, переміщаючись, відбивалися в скельцях окулярів і ніби оживляли їх, тоді як очі дона Гаetano були, як і раніше, тьмяні.

Хто прочитає ці рядки, неодмінно здивується, чому я досі жодного разу не згадував про окуляри дона Гаetano. Ось чому: неправда, що вони не справили на мене враження з першого разу, як він їх надів при мені. Просто тоді вони справили менше враження, ніж потім, коли я про них згадував або бачив на ньому. Атож, саме так: неспокій, який ці окуляри заронили мені в душу, я вперше відчув тієї миті, коли усвідомив — у себе в номері, — що сиджу й машинально малюю їх. Багато-багато на одному аркуші, ціле поле, засаджене окулярами, як динями: великими, маленькими, ледве накиданими, зі скельцями й без них, а за лінзами деяких — невидючі очі дона Гаetano. Незвичайний для мене малюнок. Коли на нього гляне дитина, яка не читала цих сторінок, то напевне подумає, що малюнок виник у мене ніби на берегах саме в той час прочитаного Спінози, котрий виготовляв окуляри такої форми; або що я був під враженням окулярів дона Антоніо де Соліса на фронтисписі його «Історії завоювання Мексіки» видання тисяча шістсот якогось там року; або що я робив шкіци, готуючись ілюструвати вірші арабо-сіцилійського поета про окуляри. Ось і тепер, коли я пишу ці рядки, вже саме те, що мені на пам'ять спадають ці картини (картини в прямому розумінні й картини словесні), дивує мене і додає нового неспокою. Чому я так чітко бачу Спінозу в його оптичній майстерні, вечірній напівморок, скельця, подібні малесеньким озерам серед ландшафту списаного паперу, чагарів літер і слів (і це письмо людей сімнадцятого віку, ніби вигойдуване вітром і шелестке!)? Чому я так чітко згадую дона Антоніо та вірші Ібн Хамдіса? Чи нема в окулярах, у їхніх скельцях чогось такого, що викликає в мені каламутне, невиразне почуття розгубленості й воднораз — тривоги? Можливо, це якоесь пов'язане з істиною і страхом виявити її? (Я згадую ще оповідання Анни Марії Ортезе, яке так і називається — «Пара окулярів»: про дівчинку зі слабким зором, якій нарешті дали окуляри, й неаполітанський завулок, де вона мешкає, зразу ж постає перед нею в усьому своєму вбозтві, викликає запаморочення та нудоту.)

Отож окуляри дона Гаetano й викликали в мене почуття неспокою. Чи випадково вони у нього були в такій самій оправі, як у того сатани на картині, чи він зумисне замовив собі таку? Я багато разів поривався його про це запитати, але завжди противився спокусі.

Спротивився я їй і цього вечора, сидячи з ним через стіл, куди він кивнув мені сісти.

— Сподіваюся, я вас не потурбував, — почав я.

— Мене ніхто ніколи не потурбує. — Потім він довгу хвилю мене розглядав, але, як завжди, вдавав, ніби нічого не бачить. — Вас щось цікавить? Чи вирішили нас покинути?

— Здається, мені не можна звідси їхати, та й потім, цікаво дізнатись, чим усе закінчиться.

— Нічим не закінчиться. І ви не вгамуєте своєї цікавості. Вас щось цікавить? Тобто, чи хочете ви щось від мене почути? Або повідомити про щось мене? Зразу усі, хто тут, хочуть або щось від мене довідатись, або про щось повідомити мене.

— Так, я, мабуть, теж хотів би дещо запитати...

— Отож-бо. То запитуйте. — Він підсунув окуляри до самих очей, показуючи, що хоче бачити мене чіткіше.

— Сьогодні ввечері, за столом, ви пустили стрілу, і я бачив, як вона бринить, увігнавшись у ребра Скаламбрі.

— Чудовий образ, тільки дуже книжний. — Він загадково посміхнувся, можливо, вдоволений. — Стріла, що ввігналася в ребра! Ні, справді чудовий образ... Я не сумніваюся, що ви такою й побачили її, вона стирчала між ребер

у Скаламбрі й ледь помітно бриніла. Я навіть можу визнати, що сам її бачив. Але я в нього не стріляв...

— Хочете сказати, що пустили багато стріл навмання, не знаючи, котра влучить у ціль?

Дон Гаetano не відповів.

— Бідолашний Скаламбрі,— сказав я по паузі, не знаючи, як знову підчепити дона Гаetano, котрий чекав, щоб я чи говорив, чи забирався геть.

— «Бідолашний» — ось слово, яке завжди вживають недоречно,— відгукнувся він.

— Не думаю, щоб я вжив його недоречно, якщо говорити по-християнському. На якусь мить я побачив його нагим і пораненим, отже, бідолашним. Одягати нагих, навідувати хворих... Я правильно пам'ятаю?

— Якщо говорити по-християнському... А ви говорите по-християнському?

— Я взяв на себе роль адвоката сатани.

— Цікава роль: якось я виконував її в прямому значенні. У справі про причислення до лику блаженних. Навіть втішно... А пам'ятаєте ви правильно: одягати нагих, навідувати хворих... Але п'ять хвилин тому Скаламбрі сидів на вашому місці, вдягнутий по всій формі і в цілковитому здоров'ї... І він мене шантажував...

— Невже? — запитав я, розігруючи недовірливість.

— Не прикидайтесь, ніби не знаєте, а якщо досі справді не знали, не вдавайте нетямущого.

— Ваша правда. Але невже це був шантаж?

— Не в прямому значенні. Скаламбрі тільки хотів, обіцяючи мені змовчати про тих жінок, щоб я порушив мовчанку: якщо не на знак подяки, то як люб'язність за люб'язність.

— А ви?

— Він дістав од мене цей знак подяки.

— Це більше ніж проста люб'язність.

— П'ять імен він міг дізнатися тут від кого завгодно. Я йому видав, окрім п'яти імен, ще й п'ять історій. Ваш друг дістав величезну насолоду. Він був схожий на kota, якому нарешті кинули шматок сала: аж мурчав з утіхи.

— Він мені не друг. Аби був мені другом, я не міг би поділити вашу зневагу.

— То ви його зневажаєте? А я ні. До вашого друга... даруйте, до пана прокурора я не відчуваю не лише зневаги, але й узагалі нічого: як до коліщатка чи пружинки в цьому дзигарі. — Дон Гаetano кивнув у бік годинника на столі.

— Але до годинника в цілому ви маєте якісь почуття?

— Я б не сказав. Якщо тільки не називати почуттям досаду в тих випадках, коли хочеш дізнатися час і виявляєш, що годинник стоїть.

— Зі Скаламбрі у вас усе навпаки: ви б досадували, якби, бажаючи переконатися, що він стоїть на місці, виявили б, що він рухається. Я маю на увазі, просунувся в розкритті подвійного вбивства.

— Ви зараз повторите те, що сказали мені вчора: я повинен допомогти Скаламбрі. Але це справа Скаламбрі, а не моя.

— З професійного погляду — дійсно справа Скаламбрі, але тільки з професійного. Якби ми тут ні від чого не залежали, перебуваючи поза юрисдикцією держави, то хіба нам не довелося б вигадати для всіх нас закон — той самий, представником якого виступає Скаламбрі, вистежуючи злочинця?

— Є й інша можливість, протилежна, — зауважив дон Гаetano. — Кожен стане винний у чомусь перед кожним. Насправді те, що ви називаєте «вигадати закон», і є те саме: кожен стає винним перед кожним. Але такі речі далеко нас заведуть, ото ж облишмо їх... Ми не абстраговані від усього, ми не поза юрисдикцією держави, і ваш друг Скаламбрі — тут, наділений владою. І цього разу я не перепрошую за те, що назвав його вашим другом: зневажаєте ви його чи ні, але ви на його боці й не бути на його боці не можете.

— Атож, не бути на його боці не можу. А ви — навпаки?..

— Я ні на чьому боці. Я жду, щоб усе звершилося.

— Тобто щоб нічого не звершилося.

— З вашого погляду — так, щоб нічого не звершилось. Але з мого...

Читали Євангеліє від Луки? Пам'ятаєте? «Огонь прийшов я спустити на землю, і як бажав би, щоб він уже загорівся! Хрещенням я маю хреститися, і як я томлюся, поки се зверщиться!»

— Якого хрещення ждете ви?

— Хрещення стражданням: хрещення смертю — іншого нема.

— Але хіба вам для такого потрібно все оце? Навіщо вам будувати готель, керувати ним; затівати стільки інших справ і клопотатися ними? Навіщо вашим друзям треба керувати, повелівати — з вашого благословіння, якщо не з прямого вашого доручення?

— Зараз моя черга протестувати. Вони мені не друзі. Але й вони — вогонь, що розгорається! І хай би скільки я їх зневажав, я водночас люблю їх: «як бажав би, щоб вогонь уже загорівся!»

— Отже, треба руйнувати?

— Іншої ради нема. Руйнувати, руйнувати... Найбільший наш промах, найбільший промах усіх, хто керував Церквою Христовою або гадав, що нею керує, полягає в тому, що якоїсь миті вони ототожнювали себе з суспільством, з усталеним правопорядком. І ця помилка існує й досі, хоча багато хто вже починає усвідомлювати, що це помилка. Приблизно можна висловити це в такому дотепі: вісімнадцятий вік забрав у нас розум, двадцятий змусить знову взятися за розум. А втім, як можна казати «змусить»? Це буде нарешті перемога, тріумф.

— Це буде кінець.

— З вашого погляду — так, кінець. Але й доба, або принаймні початок доби найхристиянськішої, яка тільки може бути в світі... Все сходиться до одного, все нам допомагає, навіть те, що здавалося чи здається ворожим тому з нас, хто втратив розум і ще не відзискав його знову... Нам допомагає наука, нам допомагає ситість, так само як допомагає нам і понині невігластво та голод... Міркуйте самі — наука... Ми стільки з нею воювали! Але, зрештою, хай вона досліджує клітину, атом, зоряне небо, хай вирве в природи ще одну таємницю, хай розщеплює, зриває, посилає людину на Місяць — що вона робить? Лише примножує жах, який Паскаль відчував перед лицем Усесвіту?

— По-моєму, новочасна людина не відчує цього космічного жаху. Радше навпаки.

— Вона так заклопотана пересуванням рубежів — ніби після перемоги в війні! — що досі не встигла його помітити, але вже є розколини, через які жах просотується. І все ж космічний жах буде жалюгідний проти того жаху, який людина відчує сама перед собою й перед іншими... Пам'ятаєте? «Я завжди перечу йому, поки він не збагне, що він незбагнений ірод». А оскільки сьогодні, як ніколи раніше, Господь Бог перечить нам...

— ...то ми тікаємо від Господа Бога, — закінчив я його думку.

— Від Бога не втечеш, — застеріг дон Гаetano. — Відхід від Бога є шлях до Бога. — В тому, як він це сказав, була розпука, чи мені так здалось. Цієї миті він скинув окуляри й заплющив очі, ніби з втоми, обличчя стало крихким, а вираз відсутнім, отож мені подумалося про людину, яка зістарілась у в'язниці і згадала, як колись пробувала тікати.

Не розплющуючи очей (чи то він читав мої думки, чи то я його), дон Гаetano сказав:

— Утеча... — Тоді розплющив очі й перехилився до мене через стіл. — Було сказано: за раціоналізмом Вольтера зяє та сама богословська безодня, несумірна з людиною, що й у Паскаля. Я б сказав більше — простодушність Кандіда варта космічного жаху Паскаля, якщо це не одне й те саме. Хіба що Кандід здобув нарешті власний сад, щоб його обробляти... «Треба плекати свій сад!»... Але це неможливо: було вчинене цілковите й остаточне відбирання власності. Напевне, сьогодні можна написати заново всі книги, колись написані; а втім, саме це й роблять, коли вдираються в них з допомогою підроблених ключів, одмикачок, ломиків. Усі книги, окрім «Кандіда».

— Але його можна прочитати.

Дон Гаetano гордовито махнув рукою.

— Читайте, читайте. — Потім, пожвавішавши, докинув: — Ви повинні його прочитати, аби збагнути, що ви самотній і ради на це нема. — Потім він

поцікавивсь: — Але чому ви притлумлюєте в собі все, що надить вас до нас? Навіщо перечите самому собі?

— Бо мені перечите ви, перечить ваш Бог. Я — не незбагненний ірод. Я підвівся. Мені кортіло бодай раз першому покинути його.

— На добраніч.

Він не відповів.

Вийшовши від дона Гаetano, я подався до себе в номер, не гаючи ні хвилини,— тобто витратив рівно стільки часу, скільки треба було, щоб пройти коридором і вестибюлем, викликати ліфт, піднятися ліфтом, пройти майже всю довжину двох сторін квадрата, який утворили на кожному поверсі коридори, відімкнути двері, засвітити світло, ввійти. Я повторюю всі свої рухи, як я їх запам'ятав, а запам'ятав, по-моєму, точно. Втім, можливо, що я в задумі прождав ліфта довше, ніж мені уявлялося в спогадах, адже інакше не пояснити тієї обставини, що на столику серед аркушів малювального паперу лежала книга в чорній оправі, такій, яку французи називають «янсенітською». Вона не мала заголовку ні на обкладинці, ні на корінці, але я, ще не розгорнувши її, знав, що це Паскалеві «Думки». Як дон Гаetano встиг доправити її до мене в номер раніше, ніж я туди дійшов сам, можна пояснити, повторюю, тільки підсвідомою перевитратою часу з мого боку. Або її принесли набагато раніше, але від цього пояснення ставало ще моторошніше.

Я перегорнув титульну сторінку, а потім ту, що була закладена чорною стрічкою. Погляд мій, природно, впав на праву полосу. Вона починалася числом 460, що позначало не номер сторінки, а номер Паскалевої думки (на якусь мить я замислився: а раптом думки всіх і кожного, написані, висловлені чи ті, що zostалися в умі,— то лише зчислення та числа, що поглинаються, засвоюються і підраховуються величезною незримою машиною). Потім я прочитав цей номер 460: «Оскільки правдива його природа втрачена, все стає його природою. Оскільки правдиве благо втрачене, все стає для нього правдивим благом». А потім заходився читати поспіль і читав аж до номера 477.

Чи випадково закладка лежала саме тут, а чи дон Гаetano відзначив це місце навмисне для мене?

Мені не хотілося ні думати про це, ні читати. Я згорнув і відклав книгу. І заходився малювати. Оскільки малюнок призначався для Скаламбрі, я обрав темою оголену жіночу натуру і зобразив її найнепрстойніше і найогидніше, щоб Скаламбрі, котрого, як мені здавалося, я знав досить добре, позбувся малюнка, продавши його, а побачивши, скільки йому дадуть, став цінувати мене ще вище і заздрити мені ще більше.

Коли тему й предмет обрано, малювати для мене — процес настільки автоматичний, що очі та рука ніби відчужуються од мене й діють самостійно, незалежно, водночас звільняючи мій мозок від гніту речей сторонніх. Малюючи, я думаю зовсім не про малюнок, але думки мої стають більш точні та ясні, зв'язок їхній послідовніший, а пам'ять — чіткіша. Отож і тепер, малюючи оголену фігуру для Скаламбрі, я розвивав гіпотезу, що спала мені на думку після першого вбивства,— розвивав так само, як шевальє Огюст Дюпен в оповіданнях Едгара По. Погляд і рука блукали по аркуші паперу, а тим часом розум шастав по майданчику перед готелем, що метрів на сто ввігнався в ліс. Я бачив на ньому кожен камінь, кожную вибоїну, кожне дерево, ніби дивився на нього серед білого дня, висунувшись із вікна номера. Але більшого казати не хочу. Закінчив я малювати, коли мені здалося, ніби завдання виконано. Малюнок вийшов надто пропрацьований і щільний, подекуди навіть почекрижений, зате розв'язання — ясне і майже на поверхні, як у «Викраденому листі» Едгара По. Відклавши аркуш до завтра, я ліг на ліжку і зразу ж заснув.

Наступного ранку першим, кого я зустрів, був комісар. Він сидів у кріслі посеред холу, гортав газети. І негайно повідомив мене, значуще й іронічно:

— Ми знайшли нитку.

Порухом руки комісар запросив мене сісти поряд.

— А що за нитка?

— Ну, яку шукав прокурор. Та що я кажу — нитка... Тисячі ниток одразу!

Ось така купа фотокопій чеків! — Він показав рукою від землі до свого коліна. — Всі чеки підписав Мікелоцці — на ті особливі чи таємні фонди, якими розпоряджався... Прокурор збожеволіє! — Комісар смакував думку про божевілля, яке загрожує Скаламбрі.

— А є чеки на ім'я когось із тутешніх?

— Когось? Усіх! Нема жодного, хто не дістав би своєї пайки.

— То що ж?

— А те, що за цими чеками можна порушити сотню дрібних справ про розтрати, хабарі, крадіжки — або одну велику справу. Але тільки не справу про вбивство.

— Мені теж так здається.

— А прокурор переконаний, що саме в чеках знайде ключ до першого, а відтак і до другого злочину... Не те щоб усі його міркування повисли в повітрі, але тільки підтвердити їх насправді так важко, що вони ніби як повисли... Він міркує так: Мікелоцці давав їм гроші не на те, щоб вони ходили до дівчаток або літали в Швейцарію покласти гроші в банк: ті суми він видавав на потреби партії, на підтримку якихось течій, на утримання секцій і вербування прибічників, поодинці й цілими групами. Хтось цю суму привласнив — усю, а не більший чи менший пай, як робиться звичайно. Мікелоцці, знаючи і підозрюючи про це, погрожував йому...

— Чим? Адже донести він не міг.

— Пригрозив більше не давати.

— Той тип здобув би гроші інакше.

— Те саме і я кажу... Але певна достовірність у версії прокурора є, якщо перенести її на інший ґрунт... Я кажу так: а якщо Мікелоцці виявив, що гроші, які він давав одному з них, ідуть на влаштування заворушень, організацію вбивств? Що тоді? Або так: може, він фінансував усе це свідомо, а тепер захотів відійти вбік, вийти з партії, яка стала надто небезпечною?

— Версія стає обґрунтованішою, але тільки коли обмежимося першим пунктом,— уставив я. — Кажуть же, нібито Мікелоцці любив ближнього, як самого себе.

— Пробачте, але ви не уявляєте собі, на що здатні ці ревні парафіяни, котрі не випускають із рук молитовника і твердять, начебто люблять ближнього, як самого себе. Через два місяці (я вже жду, не дждусь!) виповниться рівно тридцять років, як я служу в поліції. То оті найжорстокіші злочини з усіх, що мені траплялися, найобдуманіші, найважчі для розкриття, так само як найбезрозсудніші й найлегші, були вчинені чоловіками та жінками, чиї коліна ось так розплющилися,— він зобразив руками у повітрі обриси великої хлібини,— від вистоювання перед вітарем або ґратками сповідальні. Є, звичайно, злочини на сексуальному ґрунті, але більша частина, повірте мені, через гроші, ті гроші, що міг залишити їм у спадщину найближчий з ближніх. — Комісар підвівся. — Піду гляну, яку нитку зумів витягти з клубка наш прокурор... Залишити вам газети?

— Ні, дякую, я прогуляюся лісом.

Я подався до лісу, але лише для розшуків, запланованих — тут буде до речі про це нагадати — напередодні ввечері.

Зійшлися ми всі за сніданком. Дон Гаetano не те щоб був веселий,— напевне, він у житті зроду не веселився,— але чимось явно тішився: ніби надумав зіграти з кимось із нас або з усіма разом жарт і зараз очікував нагоди. Скаламбрі був мовчазний і на вигляд дуже зморений, повіки в нього почервоніли. Вранці я послав йому в номер малюнок. Він подякував доволі стримано: як я й сподівався, малюнок йому не сподобався. Комісар позирав на Скаламбрі з глумливим співчуттям, часто звертав погляд до мене, ніби бажаючи сказати: бачите, як нелегко шукати кінчик у заплутаного клубка! Міністр був похмуріший за хмару: згодом я довідався, що серед підписаних Мікелоцці чеків Скаламбрі знайшов один і на ім'я його ясновельможності й зажадав пояснень. Ще похмуріший був шостий співтрапезник з нашого столу — президент банку, на який Мікелоцці видавав чеки: Скаламбрі допитував банкіра зо дві години, але

нічого не домігся, крім зненависті, з якою той спопеляв його тепер поглядом.

Дон Гаetano скористався подякою Скаламбрі за малюнок як приводом почати розмову.

— Що зображено на малюнку? — запитав він у Скаламбрі.

— Оголена натура. Жінка.

— А-а,— озвався дон Гаetano. Ніби кажучи: а що ще могло бути?

— Дуже потворна,— сказав я, буцімто виправдуючись.

— А! — Цього разу воно означало: тоді все не так погано.

— Але намальовано чудово,— сказав Скаламбрі, винятково з чемності.

— Авжеж,— кинув дон Гаetano. — А ви хочете, щоб професор у такому віці, з його досвідом і талантом, малював погано? Він і повинен малювати чудово — завжди, хай би там що. — Відтак звернувся до мене: — По-моєму, я вже перепрошував, що мені довелося бачити мало ваших речей, і майже всі в репродукціях. Але й те, що я бачив... Мені цікаво знати: чи намальовали ви бодай раз щось дотичне до нашої віри? Христа, Мадонну, когось із святих? Чи бодай би свято, церкву?

— Магдалину. Кілька років тому.

— Зрозуміло, Магдалину... А як ви її намальовали?

— Я намальовав...

— Ні, стривайте, дайте мені вгадати... Ви її намальовали хвойдою у відставці: старою, розплилою, ще кумеднішою і жалюгіднішою від надміру косметики.

— Ви вгадали,— відповів я брутально.

— Мені дуже приємно, отже, хоч щось я у вас збагнув. — І потім запитав, ніби екзаменатор, що одержав правильну відповідь на попереднє запитання і вважає за можливе продовжувати іспит: — А вас не спокушає ідея зробити щось для нас, для нашої каплиці Христа? Зауважте, я кажу «спокушає»?

— Нітрохи не спокушає,— сказав я різко. Але, бачачи, що дон Гаetano задоволений моєю різкістю так, ніби я зреагував позитивно, я змінив тон: — Після Редона, після Руо... Ні, не спокушає.

— Ваша правда,— сказав дон Гаetano. По-моєму, він знав, що, згоджуючись, дратує мене. — Після Редона, після Руо... Щоб не повертатися до часів віддаленіших: до Грюневальда, до Джованні Белліні, до Антонелло... Для мене одне з найбільшніх зображень Христа — картина Антонелло, що тепер, по-моєму, в П'яченці. Це маска тупого страждання... Страшно... Але в наш час — безперечно: Редон і Руо... «Мізерере» Руо — це верх: така мука не завершує, а вістує... Я ось що маю на увазі: можна було б подумати, що страсті Христові Руо завершують хресний путь людства, що це його останній крик, останній стогін,— а насправді він тут знов починається і стає істинним... Але Редон... Атож, Редон не менш болісний, ніж Антонелло, але інакше. Я маю на оці Христа в третій серії «Спокуси»... Тут створюється враження — найсильніше, нездоланне! — що тільки завдяки одкровенню, видінню Редон міг побачити такого Христа, тобто що в Христа справді був саме такий лик і тільки тепер, через століття, він явив його — і саме Редонові... Не апостолам, не євангелістам — він явно хотів, щоб його лик стерся з пам'яті. Але Редонові... Руки — святій Тересі Авільській, а лице — Редонові. Чому? Про це запитую у вас, адже ви напевне знаєте про Редона більше, ніж я.

— Не знаю. Можливо, тому, що Редон унікав будь-якої наготи.

— Будь-якої наготи?

— Він казав: «Я ніколи не дивлюся на те, що оголене».

— Бо проникав завжди глибше наготи, як рентгенівське проміння.

Дивно, у мене перед Редоновим Христом завжди виникало відчуття, схоже з тим, що його так точно описав дон Гаetano. Але я сказав.

— Те, про що ви кажете, має лише одну причину, вельми жалюгідну й породжену радше марнославством, ніж містичним натхненням: Редон просто хотів зробити Христа несхожим на всі дотеперішні його образи.

— Але настільки несхожим і водночас переконливим... Коротше, чи не хотіли б ви, чи не настроєні спробувати дати нам свій образ Христа?

— Не настроєний, але хотів би.

— Ага, хотіли б... Чудово. Подивимося. — І, ніби лише тепер помітивши,

що інші нудьгують, дон Гаetano змінив тему розмови: — Ви, я бачу, втомилися від клопотів, пане прокуроре.

— На жаль,— зітхнув Скаламбрі.

— А ви тим часом відпочили, пане комісар,— не без підступності кинув дон Гаetano комісарові.

— Ще б пак,— ущипливо притакнув Скаламбрі.

— Я не можу не зробити висновку,— сказав йому дон Гаetano,— що ви робите з душевною мукою те, що комісар робить з радістю, але комісар...

— Комісар,— утрутився комісар,— через два місяці зникне, тому й радіє.

— Зникне?

— З поліції. Піде на пенсію. І поїде в село.

— Ваше щастя! — привітав його міністр.

— Значить, піти з поліції — щастя? — запитав міністра дон Гаetano, іронічно посміхаючись.

— Ні, цього б я собі не дозволив: я так шаную нашу поліцію, так нею захоплююся... Щастя — поїхати в село.

— Ну, це щастя легко досягне,— сказав дон Гаetano,— а надто для вас і для пана президента... — Президент аж сіпнувся. — Комісар змушений повіритися ще два місяці, а ви можете вирушати притьмом.

Міністр і президент спохмурніли ще дужче. Схоже, вирішили, що дон Гаetano натякає на чеки, що потрапили до рук Скаламбрі: через ті чеки їм, мабуть, доведеться піти у відставку. А може, дон Гаetano саме на це й натякав. Обидва в один голос проказали:

— Аби ж то так!

— Невже піти у відставку — так важко? Хіба вас тримають силоміць? — запитав дон Гаetano, розігруючи простодушний подив.

— О Боже мій! — озвався міністр. — Силоміць не силоміць, а піти дуже важко.

Президент ствердно закивав.

— Надто тепер,— загадково зауважив дон Гаetano. Чи хотів він сказати: «Вас виженуть негайно», або: «Тепер вам не піти, не відзвітувавшись про ваші обладнання з Мікелоцці»? Хай би там що, а мовив він з натяком. І розважався цим.

У міністра стало сили перетлумачити слова дон Гаetano:

— Атож, атож, надто тепер, коли справи такі кепські, відставка була б утечею, дезертирством.

— Зрадою,— іронічно уточнив дон Гаetano.

— справи такі кепські, шкода й говорити,— втрутився комісар.

— Не перебільшуймо,— сказав міністр.

— Не перебільшуймо,— луною повторив президент.

— Не перебільшуймо,— підвів ризику Скаламбрі.

— То як же, кепські справи чи ні? — запитав дон Гаetano в усіх трьох.

— Залежно від точки зору,— відповів міністр.

— З погляду тих, хто не запускає рук до чужої кишені,— сказав комісар,— справи зовсім кепські.

Запала мовчанка, так ніби в товаристві людей тонко вихованих зненацька виявився хамлюга. Потім президент заперечив:

— Штука не в тім, до чужої чи своєї кишені запускати руки, штука в тім...

— Щоб зберегти можливість, як раніше, тренувати спритність рук, тягти ще і ще з чужих кишень. І в тому, аби бодай децицію ще там знайти,— закінчив я.

— Але держава — не кишеньковий злодій! — обурился міністр.

— Держава не кишеньковий злодій,— підтвердив президент, але не так люто.

— Даруйте, панове,— звернувся дон Гаetano до них обох,— я сподіваюся, ви не станете засмучувати мене твердженнями, ніби держава ще існує... При всій моїй довірі до вас таке відкриття було б у моєму віці нестерпне. Як мені було спокійно думати, що її більше нема!..

Міністр і президент, перезирнувшись, мовчки погодилися сприйняти слова дон Гаetano за жарт. Вони засміялись. І сміялися й по тому, як попідводилися з-за столу.

Далеко за полудень я подався до себе в номер, бо з'явилась ідея щодо Христа, обіцяного донові Гаetano. Не те щоб обіцяного в точному значенні слова, але від цієї години я міг розглядати свої слова як обіцянку, котрої слід дотримати.

Малював я зо дві години. Рука була трохи нервовіша, ніж звикле, але жодна лінія на аркуші не переривалась, не відхилялася навіть злегка. Нервовість виявлялася лише в незвичайній швидкості та ритмічності штрихів, наче свій темп накидала мені таємнича далека музика. Темп цей не вбирався в музичну тему чи фразу, але проникав у штрихи, що бігали папером, в думки та образи, які гарячково зблискували в голові. І ці думки та образи не були причетні до того, що я малював і грубо розтушовував на аркуші (розтушовування не слід розуміти в тому значенні, як його розуміють у малювальних школах, коли, звісно, вони ще існують).

Нараз у досі тихому готелі почав підніматися з холу вгору, з поверху на поверх, і спіраллю повзти коридорами схвильований гуд, грюкання дверей і човгання ніг. Одначе я не зрушив з місця, поки ті звуки не стали стікати в хол і накопичуватися там дедалі сильнішим рокотом.

Хол був повний, як уранці після першого вбивства. Всі запитували один одного, радше навіть істерично викрикували:

— Коли?.. Де?.. Як?..

Хтось знайшов труп дона Гаetano, але де — в його кімнаті, в кабінеті, в капличці чи в лісі — невідомо. Нарешті з-за дверей пролунав крик:

— У лісі, біля старого млина! — І все стадо вибігло на майданчик, розсипалося, знову збилось у купу біля доріжки, що вела до старого млина.

Я теж пішов з ними, останнім, хто замикав цю химерну вервечку літніх чоловіків, які неслися доріжкою, сапаючи й зашпортовуючись. Я чув попереду уривані ядухою запитання: чи був дон Гаetano убитий, чи помер природною смертю? Ніби смерть (адже дон Гаetano мав би навіяти їм це!) не буває завжди природна.

Його вбили. Біля старого млина — того самого, від якого зосталось одне жорно. І цей камінь, з якого він ізсунувся, правив тепер йому за узголів'я.

Для мене виявилось не таким-то й потрясінням побачити його мертвого. Смерть, яка навіть дурневі надає певної врочистості, цього разу, навпаки, її убивала. Дон Гаetano лежав у безглуздій позі, весь якийсь наче вивихнутий. Ноги, розкинуті в різні боки, розтягли сутану, яка при падінні задубилася й відкрила білі шкарпетки з грубої вовни. Саме вони притягали всі погляди, яскрава білота аж ряхтіла між чорнотою черевиків та чорнотою сутани; такі шкарпетки більше пасували б до зими, а був розпал літа. Відвівши погляд від шкарпеток, я побачив окуляри: вони чорним шнурком зачепилися за корінь дерева під химерним кутом до сонячного променя, що проникнув крізь листя. Достоту деталь на якомусь маленькому полотні у дусі Караваджо. Я кажу «маленькому», бо й сам дон Гаetano після смерті, й усе довкола нього якимось поменшало, скоротилося, стяглося, стало скромнішим.

Недалеко від його лівої руки лежав револьвер з коротким дулом. Так близько від руки, що хтось поряд зі мною висловив припущення, чи не наклав він на себе руки. Я запитав:

— А ви вважаєте, це можливо?

— В кожного є нерви, — ображено відповів мій співрозмовник.

І те, що один із відданих парафіян поставив дона Гаetano нарівні з усіма, підтвердило, як мені здалось, оте моє перше враження: ніби смерть — принаймні цієї години і в цьому оточенні — звела дона Гаetano з його висоти.

Ми всі зупинилися півколом кроків за десять від убитого та схилених обабіч Скаламбрі й комісара, які оглядали його так ретельно, ніби сподівалися якихось ознак життя, чекали пробудження...

Я подолав ті десять кроків і підійшов до Скаламбрі. Він сказав мені з усмішкою людини, вдоволеної своєю поразкою, — людини, чие передбачення збулося, але самій на шкоду, додавши зайвої мороки й відповідальності.

— *Omnia bona trina*¹, — знову вдався мій однокласник до коханої латини.

¹ Кожне благо троїсте (лат.).

І тут же його поїняла тривога: а що, як у цій репліці відчують лише вдовolenня, без того відтінку жалю до себе, яким він був викликаний? — Я хочу сказати: в гарну історію ми влипли! — поправився він, та знову схаменувся й поспішив застерегти слово «гарну»: — Прикра історія, просто моторошна. — І заходився далі оглядати труп.

— Що мене цікавить... — вимовив комісар, буцімто звертаючись до самого себе й пильно дивлячись на револьвер. І не закінчив фрази.

— Що вас цікавить? — запитав Скаламбрі. Він був на межі терпіння і ніби хотів сказати: все, що думає комісар, усі його гіпотези, висновки, підозри не лише не допомагають, а ще більше заплутують справу.

— Револьвер,— відповів комісар.

— Що ж ви бачите в цьому револьвері? — тим самим нетерплячим тоном допитувався Скаламбрі.

— В самому револьвері — нічого. Але в тому, що ми його знайшли, що нам дали знайти бодай щось... Бодай щось, про що можна подумати.

— І вам здається, що про це слід говорити согат *populo*?²

— А я не говорив, я тільки відповів на ваше запитання.

Замість того щоб зрізати комісара (цього він не міг), Скаламбрі прийняв на перший погляд несподіване, але, можливо, обдумане рішення. Обернувшись до тих, кого він назвав по-латині «людом», він сказав:

— Прошу вас, панове, повернутися до готелю. І приготуватися до від'їзду сьогодні ж увечері.

Знявся гамір.

— Це стає необхідним задля вашої ж безпеки, за яку я відповідаю.

— Правильно,— сказав міністр. — Можливо, треба було подумати про це раніше.

Скаламбрі не сприйняв докору. Але повторив ще владніше, з гнівом:

— Сьогодні ж до вечора готель має бути звільнений, щоб навіть kota не залилося!

— Котів тут нема,— сказав отець Чілестрі, відокремлюючись від гурту й підходячи до Скаламбрі. — Ми тут завжди користуємося щурячою отрутою... — Незрозуміло було, чи він хоче присадити Скаламбрі, чи насправді горе привело його в такий розлад, що він сприйняв слова прокурора буквально. — Але я та інші священнослужителі...

— Всі,— сказав Скаламбрі,— до єдиного... Я зачиняю готель, отче, зачиняю й опечатую. — І потім, злагіднівши, докинув: — Прошу вас, панове, йдіть пакуйте валізи! Ми тут повинні працювати.

Усі пішли геть з міністром на чолі.

Що ж до роботи, то працював один фотограф. Потім з'явився лікар. Потім ще двоє з брезентовими ношами, на які уклали дона Гаetano і понесли. Окуляри звисали з нош і розгойдувалися в такт кроків.

Я ішов слідом до самої машини з критим кузовом, що стояла перед готелем. Потім піднявся у номер, щоб приготуватися до від'їзду.

Валізу мені треба було лише замкнути. На мить я завагався, чи брати книжку, яку дон Гаetano прислав мені напередодні. Проте лишив її поряд з намальованим сьогодні Христом.

Ще не стемніло, однак з майданчика здавалося, ніби освітлені вікна готелю закликають темряву спуститися й огорнути нас. Кілька машин уже рушило. Скаламбрі та комісар спостерігали за загальним від'їздом. Я підійшов до них.

— Ти швидко впорався,— відзначив Скаламбрі, позирнувши на мою валізу.

— Ви ж стоїте над душею, самим не терпиться покинути цей згубний притулок.

— Якби всі тут залишалися,— сказав Скаламбрі,— справа закінчилась би,

² Привселюдно (лат.).

як у тому романі Агати Крісті: всіх убивають, одного по одному. І довелося б когось воскресити, щоб знайти винного.

— Винного не буде знайдено ніколи,— скрушно сказав комісар.

— А револьвер? — запитав я. — По моєму, у вас з'явилися були якісь міркування з приводу револьвера... І, здається, вони збігаються з моїми.

— А що в тебе за міркування? — запитав Скаламбрі поблажливо.

— Дуже прості. Чому після першого злочину він зник, а тепер вам дозволили його знайти? Причому біля трупа дона Гаetano.

— Точно,— сказав комісар. — Саме про це я й подумав.

— А може,— сказав я,— дона Гаetano вбив хтось інший, той, що знав, де схований револьвер, або випадково знайшов його?

— Боже мій,— сказав Скаламбрі,— навіщо так ускладнювати те, що й так складне? Револьвер був схований, та ще й добре схований, там, куди його сховав убивця Мікелоцці. Ніхто не міг виявити схованку ні випадково, ні за розрахунками. А якщо комісар думає, як і ти, і допускає можливість, ніби хтось міг знайти зброю, то йому слід визнати свою професійну непридатність і подати у відставку цю ж хвилину, бо він завдався був метою знайти того револьвера й шукав два дні, обнишпорив усі кімнати, валізи, оглядав кожен потаємний куточок, п'ядь за п'яддю дослідив усе довкола. — Скаламбрі тицьнув у комісара пальцем: — Ви й досі вважаєте, ніби хтось знайшов револьвера, а дона Гаetano вбив не той, хто вбив Мікелоцці?

— Я нічого не вважаю... Я тільки не можу пояснити собі, чому зброю залишили поряд із доном Гаetano.

— Бо вона була більше не потрібна. Годиться таке пояснення?

— Годиться,— відповів комісар, тільки щоб покласти край розмові.

— А якщо годиться, то навіщо й далі шукати все складніших пояснень? — Скаламбрі знову звернувся до мене. — Подумай лишень, коли відправили на той світ дона Гаetano, майже всі сиділи в своїх номерах: це «майже» виключає мене, тебе, комісара, поліцаїв, кухаря, обслугу й дона Гаetano. Всі підозрілі в кожному разі сиділи вдома, кожний у своєму номері. Так принаймні вони присягаються... Вартовий, що чергував між сходами та ліфтом, твердить, що ніхто не виходив; він бачив, як деякі входили, але щоб виходили — не бачив. Те саме каже й той, що вартував на чорному ході. І комісар був тут, відпочивав по обіді в шезлонгу, він підтверджує: не було ніякого руху. Що ж виходить?..

Не дочекавшись від нас реакції, він відповів собі сам — з видимим задоволенням:

— Виходить, що є одне пояснення, досить просте й розумне, і я його знайшов: один із нас трьох, двоє з трьох, усі троє відлучалися на хвилину або, ще простіше, задрімали.

— Тільки не я,— сказав комісар.

— Гаразд, ви не відлучались і не засинали. Гаразд. І вартовий між сходами і ліфтом — теж. Але той, хто вартував на чорному ході?.. А ви де точно були?

— Ось отут,— указав комісар.

— А ви можете поклястися, що весь час бачили звідси і головний і чорний хід? Тим паче що ви були тут не для спостереження, а для відпочинку.

— Поклястися не можу.

— Ось бачите: поліцай міг задрімати, а ви дивилися в другий бік, коли вбивця гайнув з дому. Іншого пояснення немає, якщо ми хочемо залишитися на ґрунті реальності й здорового глузду. А якщо зійти з цього ґрунту, то можна прийти до чого завгодно, навіть уявити, що один із нас трьох... Наприклад, ви кажете, начебто незрушно відпочивали тут по обіді. Але це ви так кажете... А ти,— Скаламбрі звернувся до мене,— ти кажеш, буцімто ходив... Куди й навіщо ти ходив?

— Убити дона Гаetano,— відповів я.

— Бачите, до чого можна дійти, якщо звернути зі шляху здорового глузду? — сказав Скаламбрі з триумфом. — Виходить, що ти, я, комісар — усі ми підпадаємо під підозру, і навіть більше, ніж тутешня публіка... І це при тому, що нікому з нас не можна приписати ніяких спонук, ніяких мотивів... Я завжди кажу, любий мій комісаре, завжди: мотиви потрібно знайти, мотиви...

«Дежкий час вони мовчали. Дощ перестав, крізь хмару пробився промінь. Карета, повільно повертаючись, вїжджала в Рим.

— У такому разі я знаю, що мені робити,— раптом озвався Антім найрішучішим голосом. — Я все розголошу.

Жюліус здригнувся.

— Мій друже, ви мене лякаєте. Вас же неодмінно відлучать.

— Хто? Якщо лжепапа, то мені начхати.

— А я ж думав, що допоможу вам знайти в цій таємниці втішну силу,— журно вів далі Жюліус.

— Ви жартуєте?.. А хто мені ручиться, що Флеріссуар, явившись у рай, не пересвідчиться достоту так само, що його Господь Бог теж несправжній?

— Послухайте, дорогий Антіме! Ви забалакуєтеся. Так ніби їх може бути два! Ніби може бути інший!

— Вам, звичайно, легко говорити, вам, який нічим для нього не жертвував, вам, якому й справжній, і несправжній — усе на користь... Ні, знаєте, мені необхідно відсвіжитися...

Висунувшись у вікно, він торкнув палицею візника за плече й звелів зупинити. Жюліус хотів вийти слідом за ним.

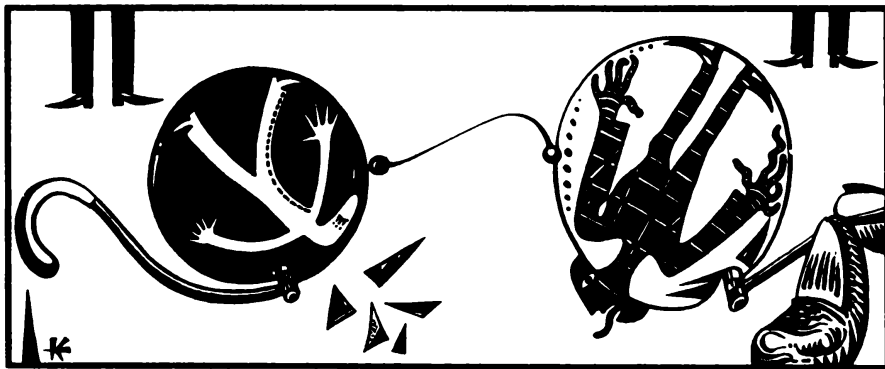
— Ні, обличте мене! Я почув досить, щоб знати, як себе поводити. Решту прибережіть для роману. Що ж до мене, то я сьогодні ж пишу гросмейстерові Ордену і завтра ж сідаю за наукову статтю для «Телеграфа». Ми ще посміємося.

— Що це? Ви накульгуєте? — вигукнув Жюліус, з подивом бачачи, що той знову припадає на ногу.

— Атож, ось уже кілька днів, як у мене поновилися болі.

— Ах, так он воно що! — сказав Жюліус і, не дивлячись на нього, відкинувся в куточок карети».

(Андре Жід. Підземелля Ватікану)

Заставка і кінцівка Євгена Корпачова